

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

Марія ФЕДУРКО

**ПРАКТИКУМ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для самостійної й індивідуальної роботи (для очного й дистанційного навчання)
студентів спеціальності 013 Початкова освіта
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Дрогобич, 2025

УДК 811.161.2'367(072)

Ф 341

*Рекомендовано вченою радою Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка*

(протокол № 4 від 29. 04. 2025 р.)

Рецензенти:

Віра Котович, доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Галина Сабат, доктор філологічних наук, завідувач кафедри зарубіжної літератури та полоністики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Марія Федурко.

Практикум із синтаксису та пунктуації української мови : навчальний посібник для самостійної й індивідуальної роботи (для очного й дистанційного навчання) студентів спеціальності 013 Початкова освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2025. 104 с.

Навчальний посібник розроблений відповідно до робочої програми навчальної дисципліни «Практикум із синтаксису української мови», затвердженої вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 7 від 27 серпня 2024 р.) і вміщує матеріал теоретичного та практичного характеру для збагачення синтаксичних знань, удосконалення пунктуаційних умінь і навичок, розширення граматичної компетентності студентів загалом. Посібник адресований здобувачам першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка (спеціальність 013 Початкова освіта).

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник рекомендований для самостійної й індивідуальної роботи (для очного й дистанційного навчання) з вибіркової дисципліни «Практикум з синтаксису та пунктуації» студентів спеціальності 013 Початкова освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Мета курсу – закріпити, систематизувати й удосконалити знання студентів про синтаксичну будову української мови та пов'язану з нею систему пунктограм, мотивувати їх до поглибленого вивчення пунктуаційних правил і норм задля грамотного використання їх у власному писемному мовленні та формування відповідних умінь і навичок у майбутніх учнів. У результаті опанування курсу студент повинен

знати: про зв'язок синтаксису з пунктуацією як вченням про розділові знаки (пунктограми); типи пунктограм, їхнє призначення, принципи та історію вживання в граматиці української мови; пунктуаційні норми та правила; аргументації вживання пунктограм («кома», «тире», «двокрапка» в простому та складному реченнях; «дефіс», «крапка», «три крапки», «знак оклику», «знак питання», «лапки»);

уміти: застосовувати знання синтаксичних понять та пунктуаційних правил і норм під час підготовки власних писемних текстів; зауважувати, аналізувати, диференціювати й виправляти пунктуаційні помилки у власному та чужому мовленні; характеризувати й тлумачити пунктуаційні явища та процеси; вільно оперувати термінами зі сфери пунктуації; використовувати в професійній діяльності знання зі сфери українського синтаксису та пунктуації; здійснювати контроль і аналіз власного писемного мовлення; вільно, гнучко й ефективно використовувати українську писемну мову для розв'язання комунікативних завдань у різних сферах життя, зокрема професійній; вдосконалювати навички ефективної роботи з інформацією: добирати її з різних

джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати, впорядковувати, класифікувати й систематизувати.

Посібник структурують 20 тем, передбачених робочою програмою дисципліни, до кожної з яких подано перелік базових понять. Матеріал, необхідний для їх успішного опанування, зосереджено у двох блоках – теоретичному й практичному. У першому наведено тлумачення основних понять теми та відповідні пунктуаційні правила, які врегульовують уживання розділових знаків в тому чи тому типі синтаксичної побудови. У другому вміщено вправи, основне призначення яких – удосконалення пунктуаційної грамотності студентів та розвиток їхньої граматичної компетентності. Їх укладено з урахуванням надбань сучасної мовознавчої науки в ділянці синтаксису й пунктуації та української лінгводидактичної думки. Матеріал для ілюстрації теоретичних положень і для вправ дібрано з текстів різних стилів, насамперед художнього, наукового та публіцистичного.

У завершальній частині посібника вміщено перелік навчальної та довідкової літератури. Посібник може бути використаний і на заняттях із вивчення курсу синтаксису сучасної української мови.

ТЕМА 1. ПУНКТУАЦІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА В ЇЇ ПІДПОРЯДКОВАНOSTІ СИНТАКСИСУ: ПРЕДМЕТ, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ, ІСТОРІЯ

Базові поняття теми: пунктуація; принципи пунктуації; пунктуаційне правило; пунктограма; речення; розділовий знак (крапка, двокрапка, три крапки, знак питання, знак оклику, тире, дефіс, дужки); синтаксис; текст.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

1) **Пунктуація** (лат. *punctuatio* від *punctum* ‘крапка’) – термін багатозначний, що позначає: 1) сукупність використовуваних у писемному мовленні розділових знаків; 2) систему правил, які врегульовують вживання розділових знаків у писемному мовленні; її становлення пов’язане з зародженням і розвитком книгодрукування (XVI ст.) і постале з потреби роздільного слововжитку: тексти в рукописних книгах були суцільними; писець ставив крапку посередині рядка та в будь-якому його місці, що засвідчувала перепочинок як для нього, так і для читця; 3) розділ мовознавства, що вивчає систему розділових знаків та правила їх уживання; його становлення в українському мовознавстві припадає на XIX–XX ст. (Степан Смаль-Стоцький і Федір Гартнер, Василь Сімович, Олекса Синявський, Леонід Булаховський, Артем Москаленко, Віталій Русанівський, Ніна Тоцька, Іван Ющук та ін.).

За твердженням доктора філологічних наук, члена-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка, розділові знаки та правила їх уживання актуально розглядати в пов’язанні з проблемами граматики, точніше синтаксису, адже вони (розділові знаки) виконують, окрім розмежувальної, також функцію, з одного боку, репрезентантів, а з другого – диференціаторів основних смислових і ритміко-мелодійних відтінків конкретних висловлень.

Синтаксис (дав.-гр. σύνταξις ‘побудова, порядок, складання’, від σύν ‘з, разом’ і ταξις ‘упорядкування’) – 1) властивий кожній мові набір правил і

засобів побудови мовних одиниць і впорядкування мовлення; 2) розділ граматики, що вивчає закономірності поєднання слів у словосполученні та реченні, а також особливості їхньої будови.

Речення – одна з одиниць синтаксису як розділу мовознавства, головніша за словоформу (мінімальну синтаксичну одиницю) та словосполучення – більш точний номінант того чи того предмета, ознаки, дії, стану. Це побудоване за певною схемою висловлення з одного чи кількох слів, що виражає відносно завершену думку й має певне інтонаційне оформлення.

Пунктуаційне правило – це своєрідна настанова, особливий різновид інструкції, який регламентує вживання / невживання певного розділового знака для виділення / невиділення тих чи тих актуальних у структурно-семантичному чи ритміко-мелодійному планах компонентів речення чи тексту.

Пунктограма – це набір таких структурних елементів речення, що формують ситуацію вживання / невживання в ньому чи наприкінці нього розділового знака – одного чи різних, наприклад, крапки, знака оклику, знака питання в кінці речення задля відмежування їх від інших у висловленні (тексті), інакше кажучи, це конкретний випадок застосування того чи того пунктуаційного правила, що має наслідком пунктуаційне оформлення речення загалом чи якоїсь із його частин.

Принципи пунктуації – це теоретичні основи вживання / невживання в певній мові розділових знаків. Серед принципів української пунктуації традиційно розрізняють *структурний, смисловий, інтонаційний*.

Структурний (граматичний; синтаксичний) принцип – вживання / невживання розділового знака визначене структурними особливостями речення чи його фрагмента, скажімо, вживання коми на межі предикативних частин складносурядного речення.

Смисловий принцип – вживання / невживання розділового знака пов'язане з потребою актуалізації певних смислових відтінків чи відношень у реченні, наприклад, під час відокремлення означень чи прикладок. Особливу вагу цей принцип має в безсполучниковому складному реченні.

Інтонаційний принцип тісно пов'язаний із смисловим, а також із структурним. Його дія актуальна для оформлення кінця речення (вживання крапки чи знака оклику), виділення звертання (кома чи знак оклику), відокремлених прикладок чи означень, у безсполучниковому реченні.

Ірина Савченко вважає, натомість, що «писемна форма літературного мовлення <...> має безпосередній зв'язок із трьома <...> принципами української пунктуації: структурно-семантичним, семантико-структурним та функціонально-стилістичним» [Савченко, 2012, с. 153].

Структурно-семантичний принцип передбачає залежність розділових знаків від структури речення чи тексту загалом. Вони обов'язкові, мають за підґрунтя конкретні синтаксичні умови, не пов'язані з авторським задумом.

Семантико-структурний принцип пов'язаний із уживанням варіантних чи факультативних розділових знаків, скажімо: *Софіївський собор – як пісня* (Микола Дашкієв) при нормативному *Софіївський собор як пісня*.

На *функціонально-стилістичному* принципі засноване індивідуально-авторське вживання тих чи тих розділових знаків, здебільшого тире, трьох крапок, крапки з комою, наприклад: *А коли замовк Максим – аж задзвеніла тиша довкола* (Микола Дашкієв) (замість традиційно вживаної в складнопідрядному реченні коми автор використав тире).

Розділовий знак – це графічне втілення того чи того пунктуаційного правила. Пунктуаційну систему сучасної української мови формують такі розділові знаки: двокрапка – (:); тире – (–); дефіс – (-); дужки – ({ }, (), < >, []); знак питання (?); знак оклику (!); знак посилення (¹ або *); кома – (,); крапка (.); крапка з комою – (;); кома й тире (, –); лапки – (« », “ ”, „“); скісна риска – (/); три крапки – (...). Їх поділяють на *роздільні* (виконують функцію відділення одних фрагментів речення чи тексту від інших, а саме: однорідних членів речення, частин складного речення, речень у межах тексту; звідси ще один термін на їх позначення – *віддільні знаки*) та *видільні* (виділяють актуальні в смисловому чи інтонаційному плані певні компоненти речень (звертання, вставні і вставлені конструкції, відокремлені члени речення). Крім цього,

розрізняють *одиночні* розділові знаки (скажімо, кома в складносурядному реченні) та *парні* (наприклад, коми при відокремленій прикладці чи звертанні), *загальномовні* (вмотивовані чинними пунктуаційними правилами) й *індивідуально-авторські* (відповідають смисловим чи емоційно-експресивним настановам автора).

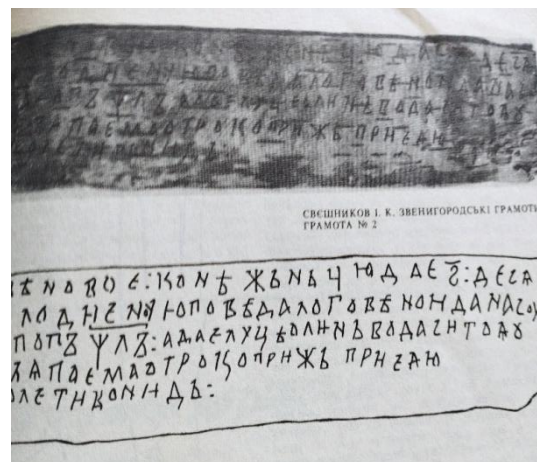
Текст (від лат. *textus* – тканина; з'єднання, побудова) – зафіксована на якомусь із матеріальних носіїв людська думка; цілісна, зв'язна й логічно впорядкована послідовність мовних знаків.

Історичний коментар. Початки пунктуації сягають праць давньогрецьких учених, насамперед математика Аристофана Візантійського – директора бібліотеки в Олександрії (II століття до н. е.). Він запропонував членувати суцільні тексти, використовуючи крапку, точніше, три різновиди цього розділового знака: крапка знизу рядка, посередині, вгорі, яким відповідали в усному мовленні павзи різної тривалості. Цю традицію вживання розділових знаків успадкували писці Київської Русі, додавши ще один знак: двокрапку (:) у ролі крапки чи крапки з комою. Послугувалися вони також спеціальними знаками для позначення кінця якогось фрагмента тексту – це жирна крапка (•), хрестик (+), чотири крапки (:::), три крапки (:::), складені знаки, як-от (:–) чи (:-).

Взірці давнього письма

Одна зі сторінок «Повісті
минулих літ»

Грамота з XII ст. на бересті, віднайдена
1989 р. у Звенигороді (Львівщина)

У XV ст. венеціанець Альдо Мануціо, засновник друкарні, розробив власну систему розділових знаків, увівши до неї, крім крапки внизу рядка, кому та крапку з комою.

XVI століття. Граматика Лаврентія Зизанія фіксує з'яву двокрапки в системі розділових знаків, яку в граматичі Мелетія Смотрицького (початок XVII століття) названо *двоєточієм*.

Знаки питання й оклику запропонували німецькі вчені. Спершу – **Qo** (від лат. *Quaestio* ‘питання’) та **Io** (латинський вигук радості, захоплення), які згодом розвинуто в ? та !. Тире почали застосовувати наприкінці XVII століття; XVIII століття в історії пунктуації позначене з'явою в друкованих текстах лапок.

ТЕМА 2. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ НАПРИКІНЦІ РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНОЇ ОДИНИЦІ СИНТАКСИСУ

Базові поняття: просте речення; складне речення; елементарне (двокомпонентне) складне речення; складносурядне речення; складнопідрядне; безсполучникове складне речення; неелементарне (багатокомпонентне) складне речення; пунктограма кінця речення та її різновиди: крапка, три крапки, знак питання, знак оклику; комбіновані й повторювані розділові знаки.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Речення як основна одиниця синтаксису може бути схарактеризоване за різними ознаками, насамперед: а) за будовою (просте, складне); б) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне); в) за емоційним забарвленням (окличне, неокличне). Крім того, просте речення (а також якась із частин або обидві складного) може бути двоскладним і односкладним, поширеним і непоширеним, повним і неповним, ускладненим і неускладненим – див. *схеми 1 та 2*.

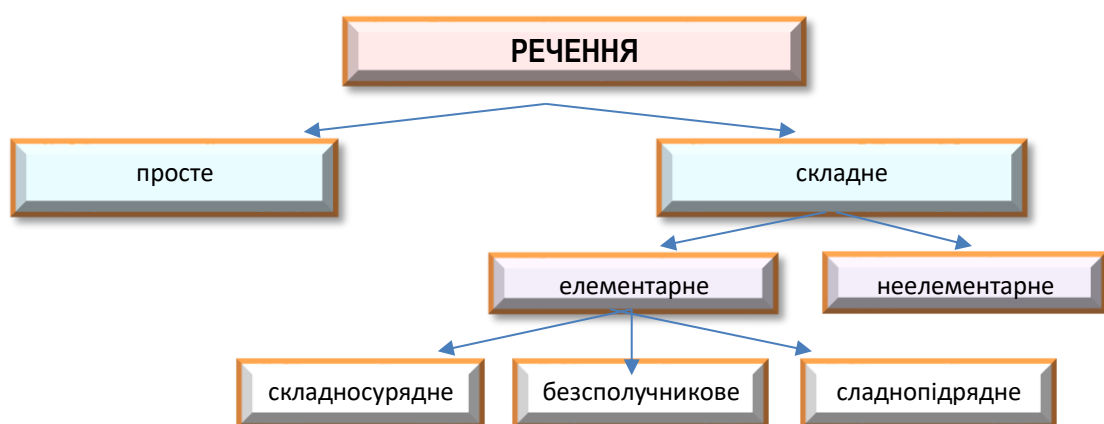

Схема 1. Типи речень за будовою

Схема 2. Типи простих речень. URL: <https://predmety.in.ua/osoblivosti-vzhivannya-prostix-rechen-u-movlenni-intonuvannya-riznix-vidiv-prostix-rechen/>

Кожен із різновидів речень, маючи в усному мовленні певне інтонаційне (від *інтонація*, лат. *intono* ‘голосно вимовляю’; ‘ритмомелодійний лад мовлення, якому властиві підвищення й пониження тону з метою увиразнення його інтелектуального та емоційно-вольового змісту’) оформлення, завершує на письмі якийсь із розділових знаків – крапка, три крапки, знак питання, знак оклику чи навіть обидва, наприклад, ?!.

Розділовий знак КРАПКА. Його вживають здебільшого наприкінці простих розповідних (тобто тих, які повідомляють про якусь подію чи факт дійсності), частини спонукальних (які виражають прохання, пораду, застереження) речень, супроводжуваних рівним (розповідні речення) та низьким (спонукальні) тоном. Переважна більшість складних речень теж завершується крапкою.

Розділовий знак ТРИ КРАПКИ уживаний наприкінці простих і складних незавершених речень, тобто тих, що передають незавершену думку. Можливий цей знак і в середині речення – це за оформлення схвильованого мовлення або павзи, що фіксує на письмі розмірковування мовця над наступними висловленнями чи їхніми фрагментами. У художньому творі перше речення абзацу може розпочинатися трьома крапками – за різкої зміни в сюжеті чи зміни оповідача.

Розділовий знак ЗНАК ПИТАННЯ. Ним оформляють питальні речення, тобто речення, що містять запитання мовця, на які він очікує / шукає відповіді. Найчастіше трапляється в простому реченні. Можливий і в складному, складнопідрядному реченні, якщо головна його частина містить запитання до співрозмовника / співрозмовників. Інтонації питального речення властиве підвищення тону на слові, з яким пов'язане запитання. Підвищену питальну інтонацію можна передавати двома (??) і навіть трьома (???) знаками питання.

Розділовий знак ЗНАК ОКЛИКУ. Він уживаний в емоційно забарвлених реченнях, які вимовляють з піднесеною інтонацією. До них належать насамперед спонукальні речення імперативного (лат. *imperativus* 'владний') типу, що виражають наказ, заборону чи заклик, а часом – і розповідні. У питальних реченнях знак оклику можливий лиш у тому разі, коли вони містять риторичне запитання (яке не потребує відповіді, адже вона закладена в змісті речення). Можливе вживання й двох чи трьох знаків оклику (!!; !!!) – це в разі високої схвильованості мовлення. Знак оклику трапляється й у поєднанні з трьома крапками. Такою конфігурацією розділових знаків передають схвильованість мовця й незавершеність висловлень.

Отже, усі засоби пунктуації мають завданням донести до читача якраз ті значення й сенси, якими їм наділив автор і котрі мають бути однаково відомі як тому, хто пише, так і тому, хто це написане сприймає.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Прочитайте наведений вірш. Зверніть увагу на розділові знаки наприкінці кожного з речень. Доведіть доцільність їх уживання.

Перший сніг

Падав сніг, ласкавий і лапатий,
обнімав нас, крилами немов...
І хотілось вічно так стояти...
Перший сніг і першая любов.

Як співала кров у юних жилах!..
Вечір той весну в серця нам ніс...
На щоках твоїх, до болю милих,
я губами пив алмази сліз...

Ми стояли. Падав сніг без звуку.
Твої очі зорями цвіли...
І в руках моїх кохані руки
ніжними й покірними були.
Білі квіти розсипало небо,
і співала в жилах юна кров...
Ми мовчали... Слів було не треба... (Володимир Сосюра).

2. *Проінтонуйте наведені фрагменти текстів. Зверніть увагу на їх членування та вживання пунктограм у них. У чому їхня своєрідність? Обґрунтуйте її.*

1. Мессіє! коли ти пролив за мене...
хоч краплю крові дарма... я тепер
за тебе віддаю... життя... і кров...
і душу... ВСЕ даремне!.. Не за щастя...
не за Небесне Царство... ні... з любови! (Леся Українка)

2. Вона засліплена світлом, сповнена музики. Їй двадцять! І вона виходить заміж! За справжнього лицаря! Яких не буває! А от, бачте, з'явився! Зійшов зі сторінок улюблених книг, перескочив усі картопляні лани, перегнав усі потяги, здолав усі часи і простори, аби опинитися поруч із нею (Ірен Роздобудько).

3. *Віднайдіть у текстах художньої літератури фрагмент з нетрадиційним уживанням трьох крапок, знака оклику чи знака питання. Свій вибір мотивуйте.*

4. Прочитайте наведений фрагмент. Поміркуйте, який із наведених у дужках розділових знаків належить вжити наприкінці кожного з його речень. Свій вибір обґрунтуйте.

Що вона зробила з цією бідною рожевою кімнатою, яку він так турботливо і так вишукано облаштував (. !) Купи книжок, чорнильні плями. Так, у ній мало жіночості (... .) Вона готова говорити цілими годинами про такі речі, від яких інші жінки тільки здригаються (. ...) Втім, він сам почасти винен: нащо він давав їй без розбору всілякі книжки читати (? .) Але хто міг передбачити, щоб сухі статті могли так захопити молоду закохану жінку (. ?) Коли жінка кохає, у неї виростають крила, вона зрікається всього довкола, вона захоплена своїм почуттям: їй не до мітингів у Манчестері, не до розташування селянських хат (. ...) Де жіноча сором'язливість (? !). Незрозуміло, як могла в ній розвинутися така... така нескромність (! ?) (Марко Вовчок).

5. Почленуйте наведені мікротексти на речення, скориставшись відповідним розділовим знаком, поясніть своє рішення. Чи можливе варіантне членування? Зазначте його.

1. Я не знаю, чого я йшла з юрбою він нікому не відмовляв потіхи і поради кому що бракувало, він давав а що мені бракує о Мессіє, Ти, може, знаєш (Леся Українка).

2. Весна весна весна вже шістдесята колись була шістнадцята невже невже ж у мені теж бухтіла кров хлоп'яти, якого «легіон ангелів» береже (Петро Карманський).

3. Ти йдеш, мій сину що ж іди здоров тебе спиняти я не маю права. даремний жаль, як кличе слухна справа, як з України ворог точить кров (Петро Карманський).

4. Україна – це постійне прокляття, котре над собою проголосили її гнобителі так над ними мститься пригноблена воля України доки не буде направлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій (Карел Гавлічек Боровський).

5. І коли явивсь Господь у крові моїх братів, – заридала в серці віра і вжахнулася душа – Господи, владарю сил не збагну діянь Твоїх нащо нищиш Ти скрижалі, що при зорях дав нам сам (Павло Тичина).

6. Завжди терновий вінець буде кращий, ніж царська корона завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний так одвіку було й так воно буде довіку, поки житимуть люди і поки ростимуть терни (Леся Українка).

7. Скімліло серце скільки перебачив тих князів, а такого ще не було межи ними пощо Бог владу віддає в руки недолугих або криводушних може, задля того, аби мудрі цуралися владарювання, бо воно нищить і душу, і людяність і мудрість коли б мудрі пнулися до влади хто творив би скарб душі нетлінний хто остерігав би німий рід людський від суєтного оскоплення серця і розуму (Раїса Іванченко).

6. Схарактеризуйте наведені речення за метою висловлювання. Відзначте серед них окличні й неокличні.

1. Шукає власну долю Україна, намагає в історії свій шлях, і, з Молохом Російським у боях, сама себе боронить від руїни (Миколай Шостак). 2. Скільки, Боже, небесних ще сотень на вівтар покладе Тобі світ? (Уляна Галів). 3. Світе наш, Кобзарю нездоланний, сонце наше – на усі світи! Помози народові в єднанні, помози нам волю зберегти (Ольга Яворська). 4. Які тоді ми були молоді! І як хотілось би все знов почать (Віктор Рафальський). 5. Сльозо моя щонайтяжча, чом ти гірка і солоня? (Уляна Галів). 6. Русичі можуть жити без хліба. Але не можуть – без свого неба! (Раїса Іванченко). 7. Гойдайте ж кличний дзвін. Крешіть вогонь із кремнів! Ми ж, радістю життя вас напоївши вщерт, – без металевих сліз і без зітхань даремних по ваших же слідах підемо хоч на смерть (Олена Теліга). 8. Як же ти, мій соловію, зможеш сонця не вітати?! (Олександр Олесь). 9. Тріумфи розквіту, які ж ви нетривкі! Zenіти радощів, які ж ви непостійні (Ігор Муратов). 10. О хліборобська мудросте, не спи, коли слова, як зерна, досягають! (Ганна Чубач). 11. Як мовчанням душу уяремлю,

то який же в біса я поет?! (Ліна Костенко). О роде суєтний, не знаєш, що ти чиниш!.. (Любомир Сеник).

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Базові поняття: головні члени речення (граматична основа / предикативний центр речення); підмет; присудок; простий дієслівний присудок; складений дієслівний присудок; складений іменний присудок; дієслівна зв'язка бути (є) в складеному іменному присудку.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Головні члени речення – це ті компоненти реченнєвої структури, без яких воно як одиниця для називання події чи факту не можливе. У двоскладному реченні – це підмет і присудок, в односкладному – такий формально співвідносний із підметом чи присудком двоскладного речення головний його член, який не потребує другого компонента для формування реченнєвої структури: *Великдень. Церковні хорали, мов скрипок небесних смички* (Ігор Муратов); *Три дні її везли на повозі у далекі стійбища* (Раїса Іванченко).

Підмет (від лат. *subjectum* ‘підкладене’) – головний член двоскладного речення, що вказує на виконавця дії чи носія предикативної (що формує основу повідомлення) ознаки. Може бути простим: *Юлія тяжко зітхає* (Ірен Роздобудько); *Яке безконечно довге це поле...* (Ірен Роздобудько) та складеним: *Десь із пів століття минуло* (Раїса Іванченко); *Щось далеке, забуте обізвалося в душі Нестора щирим теплом* (Раїса Іванченко).

Присудок (чеське *přísudek* від лат. *praedicātum* ‘те, що говориться’) – головний член двоскладного речення, що вказує на дію або стан предмета, про який ідеться в реченні. Буває простим: *Серед розмови про сучасну молоду поезію Зеров згадав про Максима Рильського* (Василь Мисик) і складеним – дієслівним: *І він почав читати з пам'яті нові, ще тоді не опубліковані вірші*

Максима Тадейовича (Василь Мисик) та іменним: *Пам'ять у нього була рідкісна* (Василь Мисик).

Тире – єдиний, пунктуаційно вмотивований **розділовий знак**, уживаний між підметом і складеним іменним присудком на місці дієслівної зв'язки *бути* у формі теперішнього часу (*є*). Він обов'язковий, якщо обидва компоненти – підмет та іменна частина присудка – виражені іменником, власне кількісним числівником, інфінітивом: *А її **очі** – блакитні **води*** (Борис Харчук); ***Два на два – чотири; Здійснити** свій останній подвиг – **знайти** своє довічне умиротворення в печерці* (Раїса Іванченко). Перед іменною частиною можливі частки *це (це є), оце, то (то є), ось, значить*, порівняймо: ***Совість** – рідна сестра правди. **Голос совісті** – це голос **Бога*** (Василь Рубан); ***Умерти в боротьбі за благо рідного народу – то є найпрекрасніша смерть*** (Василь Рубан).

Тире – факультативний розділовий знак у разі, якщо один із членів предикативної пари (або ж обидва) виражений займенником чи прикметником або ж якщо перед іменною частиною наявні порівняльні (*як, мов, немов, наче*) чи заперечна (*не*) частки, порівняймо: ***Ізяслав** же до книг **байдужий**. Хоча й хизується ученістю. **І воїн – нікудишній*** (Раїса Іванченко); ***Піски** сипучі. **Скелі** кам'яністі. **Дніпро** пливе. **Земля як нічия*** (Ліна Костенко); ***Козак без походу – як дівчина без роду*** (Василь Рубан); *Спасибі й вам, що **ви не м'якуші*** (Ліна Костенко); ***Хіба** узимку **дощ** – **не аритмія?*** (Іван Гнатюк). Тире в таких конструкціях засвідчує логічне виділення підмета або присудка та павзу між ними.

Тире вживають у двоскладному реченні з дієслівними присудками за умови логічного або емоційно-експресивного наголошування котрогось із головних членів речення: ***Худоба загинула в снігах. Сини мої – також загинули в снігах...*** (Раїса Іванченко).

Знаком **тире** часом увиразнюють, наголошують предикативний центр висловлення загалом, пор.: *Військо цілий день готувалося до наступного штурму... І ось – заграли сурми. Союзники пішли в атаку* (Володимир Малик).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Прочитайте речення, виділіть у них підмети та присудки. Прокоментуйте вживання / невживання тире між ними. Відзначте випадки відхилення від пунктуаційної норми. Поміркуйте, чим вони зумовлені.

1. Кохання – не гріх. Воно дароване небом (Марія Матіос). 2. Духовне спілкування – це вміння слухати одне одного і втішати (Галина Пагутяк). 3. Наше терпіння – безконечне (Галина Пагутяк). 4. Жити чистому серед нечистих – неприродно й негідно (Галина Пагутяк). 5. Свобода – це повітря. Найнеобхідніша передумова існування. Любов рівноцінна свободі (Юрій Андрухович). 6. Я син Русі! Я – Київ! Я – Престольний! Мої – Москва, і Новгород, і Псков <...> (Миколай Шостак). 7. Душі – як пазли. Зійшлися до міліметра (Віра Котович). 7. Душі не вінчані. Вінчані, але не з тими. Все інше – не має значення (Віра Котович). 8. Як важко це – іти проти потоку! Як гірко це – випереджати час (Борис Мозолевський). 9. Осінній степ – як вицвілий єдваб (Іван Гнатюк). 10. Порятуй нас від ран, подорожня трава! Ти єдина в цім світі немовби жива (Марія Чумарна). 11. Сидять за кухонним столом і розділяють радощі й печалі на трьох – він, вона і гілка молодої груші (Андрій Содомора). 12. Людина – це обов'язок, а не титул (народився – і вже людина). Людина – твориться, самонароджується (Василь Стус). 13. На тій горі, засмалена жаркотою, вона вже – як фігурка теракотова (Ліна Костенко). 14. Адресовані людям вірші – найщиріший у світі лист (Ліна Костенко).

2. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, тире між підметом і присудком. Відзначте можливі варіантні рішення, поясніть їх.

1. Мовонько наша, нене, рідне жито зелене. Все у житті буденне. Свято твоє щоденне (Галина Турелик). 2. Жіноча доля мов лукавства тінь (Ольга Яворська). 3. Бо ми лише жінки (Олена Теліга). 4. Вибори це вкидання грошей (Оксана Забужко). 5. Хіба любити все живе се гріх? (Галина Пагутяк). 6. Головне не поспішати в якихось рішеннях (Юрій Бедзик). 7. Душа немов коробка сірників (Дмитро Павличко). 8. <...> найбільший дар для народу співець (Роман Іваничук). 9. Наша історія це все і завжди спочатку, якась постійна гойданина на тому самому місці, мертва хвиля еволюції (Василь Стус). 5. Усунути деформацію мови, очистити її від спотворень, повернути нашій мові справжню народну красу це справа честі всіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок перед незалежною, вільною Україною (Олесь Гончар). 6. Мова найважливіший організатор духовного життя єдності й розвитку народу (Олесь Гончар). 7. Слово, мова не просто будматеріал, а твоє покликання. Вони і совість, і правда. Їх нема про будень і про свято. Вони одні, єдині (Борис Харчук). 8. Спускатися у глибину віків пити з повного відра здоров'я на горі косі й чумі (Борис Харчук). 9. Культура мови, ставлення до її елементів з дбайливою увагою, користування нею охайними руками та чистим серцем культура людини, вирості до якісно нового рівня особистості (Василь Тович). 10. Найбільша ж мудрість не переступати закону і свято берегти заповіді (Раїса Іванченко). 11. Бо все недосяжне завжди прекрасне і завжди вабить (Раїса Іванченко). 12. Лагідність голубина, погляд ясний, патриція спокій не личить нам (Леся Українка).

3. Випишіть із художніх чи публіцистичних текстів 8 речень на вживання тире між підметом і присудком: 4 речення, у яких цей розділовий знак обов'язковий, і 4 – у яких він факультативний.

ТЕМА 4. ПУНКТУАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ

Базові поняття: повне речення; неповне речення; типи неповних речень: контекстуально неповне речення, ситуативно неповне речення, еліптичне речення; тире в неповному реченні.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Речення з погляду наявності в їхньому складі всіх компонентів для досягнення повідомлюваного ними змісту поділяють на *повні й неповні*.

Повні речення – це такі синтаксичні структури, у яких представлені всі необхідні для вираження відповідного змісту компоненти.

Неповні речення – це такі побудови, у яких пропущений один із його членів (чи навіть більше), необхідний для адекватного досягнення його змісту.

Структурна неповнота речення може бути зумовлена різними чинниками. Це має наслідком розрізнення різновидів неповного речення – контекстуально неповного речення, ситуативно неповного, еліптичного.

Контекстуально неповне речення – це таке неповне речення, пропущений компонент якого встановлюємо за контекстом, тобто на основі попереднього (часом – наступного) речення, наприклад: ... *І снились їй ліси, і снилась їй свобода. І тисячі долонь при тисячах свічок* (Ліна Костенко). В останньому реченні пропущений присудок – слово *снились*. Можливий пропуск підмета: *І проходять якісь безпардонні прогнози. Потираючи руки, беруться за все* (Ліна Костенко) – у другому реченні пропущений підмет *прогнози*; *При майстрах якось легше. Вони – як Атланти. Держать небо на плечах. Тому і є висота* (Ліна Костенко) – у третьому реченні бракує підмета *майстри (вони)*. Трапляються конструкції з пропуском другорядного члена речення, див., для прикладу, такий фрагмент: ... *Древній град забутого князя полянського Черня – Чернігів – ніколи не бачив біля своїх валів такої великої кількості ратей*

князівських. Прийшов князь київський Ізяслав із сином меншим Ярополком прийшов переяславський князь Всеволод із сином старшим – Володимиром... Обступили усе місто. Обложили звідусіль полками (Раїса Іванченко). У ньому (цьому фрагменті) два останні речення неповні: у першому пропущений підмет (скажімо, *раті князівські або вони*); у другому – підмет та додаток (*місто чи його*).

Ситуативно неповні речення – це зазвичай складники діалогів. Їхні пропущені компоненти встановлюємо не на основі попередніх висловлень – на них вказує сама ситуація спілкування: *Йшла-йшла і остовпіла: з-поміж куців верболозу появився, наче в казці, красень-офіцер і перегородив їй дорогу.*

– *Куди це баришня?*

– *Нікуди* (Євген Куртяк) – виділені речення ситуативно неповні. Їхні присудки (*іде / прямує, не йду*) зрозумілі з ситуації мовлення.

Такі речення вживані й у складі конструкцій із прямою мовою:

Звістка про жахливе побоїще під Парканами і здачу Грана <...> вразила Кара-Мустафу мов грім. Він довго мовчав, кусаючи губи. <...> Потім ошаленів. Затупотів ногами. Закричав:

– *Чаушів!* (Володимир Малик).

– *Знову в Туреччину?* – крізь сльози спитала мати.

– *І в Туреччину, і в інші краї,* – ухилився від прямої відповіді Арсен. – *На цей раз повинен повернутися зі Златкою* (Володимир Малик).

Еліптичні речення – це такі структури, пропущений член яких (зазвичай присудок) неможливо встановити ні за контекстом, ні за ситуацією мовлення, позаяк він зумовлений структурою і семантикою самого речення, наприклад: *Ісус. Голгофа. Навкруги народ* (Степан Рисей) – у виділеному реченні пропущений присудок (*зібрався, товпиться, є* – точно не відомо); на нього вказує обставина *навкруги*.

Тире – єдиний розділовий знак, можливий у неповному реченні – контекстуально неповному та еліптичному, пор.: *Незабаром по зелених перепадах зійшов директор, за ним – старий* (Левко Різник) – у другій частині

складного речення пропущений присудок *зійшов*; *Але на схилі років стерзана кривдами і болями душа людська уже нічого не жадає. Лише одного – спочинку* (Раїса Іванченко) – пропущені обидва головні члени речення: підмет *душа* та присудок *бажає*, представлені в попередньому реченні. Обидві проаналізовані конструкції – контекстуально неповні речення. Натомість речення *Люди – обличчям до землі* (Євген Куртяк) – еліптичне; на пропуск присудка (*впали / припали*) вказують залежні від нього компоненти *обличчям і до землі*.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Встановіть, які з речень у наведених уривках неповні. Назвіть тип кожного неповного речення та його стилістико-виражальні функції. Зробіть висновок про специфіку вживання тире в конструкціях такого зразка.

1. Ким був Сковорода?

Був українським Сократом, мандрівним філософом. Вчився в Києво-Могилянській Академії; проповідував, подорожував по Україні, Польщі, Угорщині, Пруссії, Німеччині, Італії; студіюючи богослов'я і філософію, вивчав мови грецьку, латинську, старо-жидівську, німецьку; викладав в харківській Колегії, навчаючи етики шляхетських дітей. В світі, з палицею в руці і торбою з книгами та рукописами, ішов своїм апостольським шляхом, навчаючи по пасіках і хуторах, в хатах і в панських палацах, на базарах, по цвинтарях... Писав вірші, байки, притчі, трактати... Тематика була та сама: проповідь примату духа над матерією, – «плоть нічтоже. Дух животворить!» (Дмитро Донцов).

2. З жаби ніколи не вийде соловій, ані з вола. Ні з черепахи чи гадини – орел. Ні з труса – воєначальник, ні з злодія – суддя, ні з чревоугодника і грошолоба – чернець. Пізнай свою породу. Чи ти є кінь? Вози їздця! Чи ти віл? Носи ярем! Чи ти є хорт? Лови зайця! Все добре на своїм місці (Григорій Сковорода).

3. Мессія

Та що тобі спалило душу, жінко?

Міріам

Не знаю, чи ненависть, чи любов.

Мессія

Ненавидиш кого ж ти?

Міріам

Ворогів.

Мессія

Своїх?

Міріам

Твоїх.

Мессія

Я їх казав любити.

Міріам

А я люблю ... не їх (Леся Українка).

2. Перепишіть речення, з'ясувавши, які з них повні, а які неповні, та скориставшись у відповідних випадках пунктограмою тире.

1. Зоринка не могла вже лишатися і доглядатись, що буде далі. Поспішила до припнутого біля дерева коня, а конем до свого Веселого Долу (Дмитро Міщенко). 2. Дороги самі обираємо і відповідальність за свій вибір також (Любомир Сеник). 4. Голод страшний, великий пан. Він ні з ким не жартує. Не веде переговорів. Не просить. І не дякує (Любомир Сеник). 5. Голос твій крізь душу протікає, як блакиті промінь крізь віки (Дмитро Павличко). 6. Сила й мудрість сучасників і нащадків у знанні, в усвідомленні до мозку і кісток твердого досвіду предків як свого станового хребта (Борис Харчук). 7. О, як це печально порожній хутір, порожнє село, порожнє гніздо... Для кого тепер отой розкішний цвіт у місячному сяйві, для кого таємничі тіні у траві, і темне

провалля криниці, й сюрчання коників у спориші, й далекі жаб'ячі рулади у ще живій річечці? Для кого? Для кого? (Броніслав Грищук). 8. Заборонити щось це не тільки по-пилатському вмити руки, але й культурно себе обмежити (Валерій Шевчук). 9. Слово мудре не тлінне. У ньому душа й ісхóдища мудрості роду людського. У ньому пізнання, невичерпна глибинна суть! (Раїса Іванченко). 10. Посеред січня сніг і грім (Іван Гнатюк). 10. Дні змінювалися ночами. Зими веснами (Раїса Іванченко).

ТЕМА 5. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Базові поняття: ускладнене речення, однорідні члени речення; однорідні головні члени речення (підмети, присудки), однорідні другорядні члени речення (означення, додатки, обставини); однорідні й неоднорідні означення; узагальнювальні слова при однорідних членах речення; сполучникове і безсполучникове поєднання однорідних членів речення; сурядні сполучники при однорідних членах речення; інтонація перелічування й зіставлення-протиставлення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Ускладнене речення – це таке просте речення, яке містить у своєму складі компоненти, що розширюють, збагачують його і у формальному, і в семантичному плані. Цими компонентами можуть бути: однорідні члени речення, відокремлені члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання. Ускладнене речення – це проміжна, перехідна між простим і складним реченням синтаксична конструкція. Частини складного речення можуть бути неускладненими й ускладненими. Ускладнені виявляють у своєму складі перелічені вище елементи – один або кілька.

Однорідні члени речення – це такі рівноправні (тобто пов'язані сурядним зв'язком) його елементи, які перебувають в однакових синтаксичних відношеннях із котримсь із членів речення. Здебільшого ці одиниці співвідносні з однотипними поняттями та є словами однієї частини мови. Однорідними можуть бути як головні члени речення: *Над ними в небі і Телець, і Овен* (Ліна Костенко); *Олена сідає поруч, винувато зиркає на козарлюгу* (Ірен Роздобудько), так і другорядні: *Мела легка, прозора хурделиця* (Раїса Іванченко); *Молодик приязно і розгублено зиркає на всіх* (Ірен Роздобудько).

Сурядні сполучники (єднальні, зіставно-протиставні, розділові) й **інтонація** (перелічення, зіставлення / протиставлення, розділовості) – основні засоби зв'язку однорідних членів речення. Сполучники можуть бути одиничними (*і, й, чи, або*) та повторюваними (зазвичай це єднальні: *і... і, та... та, ні... ні* й розділові: *або... або, чи... чи, то... то*), також парними (*не тільки... а й; як... так і; хоч... але; якщо не... то*): *Ще не було ні анта, ні венеда* (Ліна Костенко); *Мерехтять втаємничені сні то фіалками, то небесами* (Ольга Яворська); *Сьогодні на мови та їхнє майбуття треба дивитися не лише з погляду їхніх функцій, але й з погляду зафіксованих у них багатств національної духовності та історії* (Іван Дзюба). Можливе різне – безсполучниково-сполучникове – поєднання однорідних членів речення: *Є обеліски, плити, і колони, і урочисті квіти роковин* (Ліна Костенко), до того ж вони можуть бути поєднані попарно: *Боже, боже <...> навіщо оті випробування, навіщо війни і хвороби, насильство й утиск?* (Микола Дашкієв).

Кома – основний розділовий знак при однорідних членах речення. Її вживання / невживання залежить від того, як пов'язані однорідні члени речення. Якщо безсполучниково, лише за допомогою інтонації, то вона обов'язкова: *Його шабля не знала спочинку, не давала промаху* (Володимир Малик). При сполучниковому зв'язку вона обов'язкова тільки перед зіставно-протиставними сполучниками; перед єднальними й розділовими – тільки повторюваними, див., для прикладу: *Одірви очі від землі і поглянь у небо. І довкола поглянь. На білий світ, сотворений не рукотворно, а любовію великою. Нехай отсей світ, і отся краса земна, і велика доброта сія увійдуть у твоє серце і водять десницею твоєю* (Раїса Іванченко). Не розділяють комами стійкі звороти, як-от: *і сміх і гріх, і так і сяк, ні світ ні зоря, ні се ні те, ні слуху ні духу, ні сіло ні впало*.

Крапка з комою вживана між поширеними, нерідко далекими за змістом однорідними членами речення, здебільшого присудками: *Сидить батько кінець*

стола, на руки *схилився*; *не дивиться* на світ божий; *тяжко зажурився* (Тарас Шевченко).

Тире при однорідних членах використовувано лише в разі їх протиставлення або коли другий однорідний член речення вказує на доповнення, причину, наслідок, раптову зміну подій: *Ні, не вагання – рівновага стала долею митця* (Євген Плужник); *Не ліс – а храм природи, храм зими* (Іван Гнатюк); *Першим **прибіг** Роман – обняв побратима, притис до грудей і поцілував у щоку* (Володимир Малик).

При однорідних членах речення можливі **узагальнювальні слова**. Вони можуть займати різну позицію: перед однорідними членами речення і після них. Від однорідних членів відмежовуються:

а) **двокрапкою**, якщо передують їм: *Усе чуже: автомобілі, люди...* (Михайло Базар); якщо однорідними членами речення не завершується, після них ставимо тире: *Ці **ласощі**: гілочка полину, гілочка березового віниччя – діставалися їм рідко, раз на тиждень* (Борис Харчук).

б) **тире**, якщо йдуть після них: *Лози, висип, кручі, ліс – **все** блищить і сяє на сонці* (Олександр Довженко). Тире можливе і після узагальнювального слова перед рядом однорідних членів – у такому разі їх вимовляють із підвищеною інтонацією: *Йому тепер байдуже усе – і минуле, і майбутнє, і заповіді, і молитви* (Раїса Іванченко).

Два і більше означень до того самого слова можуть бути *однорідними* (тоді розділяються комами) й *неоднорідними*.

Однорідні означення характеризують предмет чи явище в одному плані: *Великороси привчені бачити в своїй історії тільки **великі, доблесні** діяння* (Володимир Білінський), **неоднорідні** – в різних планах: *Навіть **трьохсотлітнє великоросійське** придушення національного духу в Україні не домоглося асиміляції **українського слов'янського** народу з **далеким йому фінським** етносом* (Володимир Білінський). У межах певних речень і далекі за значенням прикметники можуть зближатися за змістом, ставати контекстуальними синонімами, а водночас – і однорідними означеннями: *Я*

*живу Франковою вірою в безсмертя свого народу, в європейську, повнокровну
будущину України* (Дмитро Павличко).

Постпозитивні означення – **зазвичай однорідні**: *Я вірю в кілометри –
обвітрені, задихані і злі* (Ліна Костенко).

Препозитивні означення **однорідні**, якщо перше з них непоширене, а
друге – поширене: *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк* (Олесь
Гончар).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

*1. У наведених реченнях відшукайте однорідні члени речення, зазначте
їхній синтаксичний статус та засоби зв'язку.*

1. Любов нас надихає і святить, животворить, зове і мудронить
(Миколай Шостак). Квапливо тане сніг... 2. На обрисах споруд чіткішими
стають і лінії, і грані (Іван Гнатюк). 3. Він [Бруно Шульц*] змалку був якийсь
непоказний, був завжди кволий, мрійний і самотній, у власні міфи вірив, як у
сни, достотно знав їх обриси природні (Іван Гнатюк). 4. Мерехтять втаємничені
сни то фіалками, то небесами (Ольга Яворська). 5. А пам'ятаєш тихі зорі,
Карпати – в темряві нічній і на крутому косогорі чиїсь рулади голосні? (Ольга
Яворська). 6. Без незалежної автономної України європейський економічний
прогрес та світовий мир – неможливі (Ланселот Лоутон). 7. Український люд
XVI–XVIII ст. усвідомлював себе прямим нащадком Київської Русі. Цю
безпосередність історичної свідомості не перервала ні монголо-татарська
навала, ні бездержавність українського етносу в XIV–XVI століттях (Григорій
Півторак). 8. Не про бояр моя пісня – про народ (Роман Іваничук). 9. Людина –
єдина істота в живому світі, яка має потребу в історії. Має потребу втримувати
пам'ять про свої і свого народу минулі біди й радощі, поразки й перемоги,
плекати історію своєї культури, шанувати могили своїх предків, оспівувати чи
осмислювати їх діяння. Все це робить людину високою духом чи, як прийнято
казати, культурною (Валерій Шевчук). 10. Життя нива і темний ліс, близьке

озеро і далеке небо – все належало нам, як і ми йому: багачі (Борис Харчук). 11. Ворог обезголовив нас – знищив мову, забрав віру, вигнав із землі військо, перебріхує історію (Ірен Роздобдько).

*Бруно Шульц (1892–1942) – відомий польсько-єврейський письменник і художник – народився, жив і трагічно загинув у Дрогобичі.

2. У наведених реченнях виділіть однорідні члени речення й узагальнювальні слова при них, зазначте спосіб їх вираження. Поясніть уживання розділових знаків у таких синтаксичних побудовах. З'ясуйте, у чому своєрідність виділеного речення.

1. Проїшов ти, світе, всякі війни: межиусібні й релігійні, священні і революційні (Миколай Шостак). 2. Воля до перемоги, стремління до дії, вперед, концентрація і екстаз духовних сил людини – от що важливе! (Ірина Вільде). 3. Десь недалеко по-нічному пахла м'ята. **І той місяць там високо, і ті синюваті зорі, що ніби розбігалися по небі, а потім знову збивались купками, і крони дерев у холодному сріблі, і та росаю надихана ніч – все воно створено для любові** (Ірина Вільде). 4. У ньому [рядку] все: тепер, і завтра, і вчора миті незабутні, вагання, вибір на розпутті, і в гордім серці вічна втрата (Любомир Сенік).

3. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Чим відрізняється останнє речення від решти?

1. Кошовий приглянувся і побачив на верболозині довгі ніжні сережки (Юрій Мушкетик). 2. Бруньки ще тільки набубнявіли. Але запаморочливо-гіркий клейкий запах аж дурманив голову (Юрій Мушкетик). 2. Спить старий дуб... Крутими сміливими заломами кинув угору своє товстезне гілля увесь потягся до неба, мовби здіймаючи руки до бога, благаючи світу сонця праведного для грішної землі (Іван Липа). 3. Білим спокійним саявом розлився місяць на неггорнену даль, повну розваги й величезного замислення. Даль синю

таємну ... (Галина Журба). 4. Яношик вічно кудись квапився то в гості то на хрестини то в справах державних (Галина Пагутяк). 5. І маленький Василько, не відриваючись від червоних цеглинок, оповідає «їм» дзвінким співучим голосом про свій кам'яний двір та про глиняного півника (Галина Журба). 6. Стосовно великих і гордих фінських племен мокші мері муроми весі печори мещери пермі марі великороси вчинили страшний злочин, обікравши все імена землю звичаї, приторочивши їм абсолютно далеке ім'я Русь, замість їхнього ж, таки споконвічного – Моксель! Ще одна засаднича брехня російської історії (Володимир Білінський). 6. Людина без національного заземлення покотиполе або й пил на вітрах історії... (Володимир Яворівський). 7. Всі його клопоти і турботи страх смерті, Палагна і ворожий мольфар все кудись щезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було (Михайло Коцюбинський). 8. Я не буду надвоє ділити ані сутінку ані світанку (Віра Котович).

4. Випишіть із художніх, наукових чи публіцистичних текстів прості речення з:

- однорідними підметами;
- однорідними присудками;
- однорідними другорядними членами;
- двома рядами однорідних членів речення;
- однорідними членами речення та узагальнювальним словом при них.

ТЕМА 6. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ОЗНАЧЕННЯХ

Базові поняття: відокремлення як синтаксичне явище; відокремлені члени речення; умови відокремлення постпозитивних означень; відокремлення препозитивних означень.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Відокремлення як синтаксичне явище – ритміко-інтонаційне (в усному мовленні) та за допомогою відповідних розділових знаків (у писемному мовленні) виділення слова, групи взаємопов'язаних слів задля увиразнення їхньої ролі в семантико-граматичній структурі речення. Такого типу слова чи словосполучення називають **відокремленими членами речення**. Ними можуть бути тільки другорядні члени речення – означення, прикладки, обставини, частково додатки.

Відокремлення потребує відповідних умов – загальних (позиція в реченні, поширеність / непоширеність, уточнювальний характер щодо певного компонента речення) та часткових, актуальних лиш для того чи того другорядного члена речення.

Відокремлені означення – це означення, одиничні й поширені, узгоджені й неузгоджені, постпозитивні й препозитивні, що зазнали смислового й ритміко-інтонаційного виділення у складі простого речення чи частини складного речення.

Умови відокремлення постпозитивних означень:

1) якщо вони виражені прикметниковими й дієприкметниковими зворотами: *Рука, засмагла від роботи, нам сіє благодатний мир* (Максим Рильський); можливий у цій позиції ряд відокремлених означень, серед яких трапляються й неузгоджені, наприклад: *А поруч під легким ранковим вітром шелестіла листом безплідна груша, майже гола, з наполовину трухлявим стовбуром* (Євен Куртяк);

2) якщо виражені одиничними прикметниками та дієприкметниками два і більше означення (серед них можуть бути неузгоджені) стосуються слова, яке має препозитивне означення: *Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі* (Леся Українка); якщо такого означення немає, відокремлення факультативне, пор.: *Невже він плоті людської заліzza **тверде, боляще і чуже** несе через віки та скрути, ждучи посильного з небес <...>?* (Дмитро Павличко) та *Побігли, закружляли поля – **зелені й фіолетові*** (Михайло Стельмах); можливе поєднання в ряду однорідних означень одиничних і поширених компонентів – у такому разі відокремлення обов'язкове, і зазвичай – за допомогою тире: *А під хмарами земля – чорнотіла, стоптана копитами, збита машинами, розмелена танками, пошматована бомбами, снарядами* (Михайло Стельмах);

3) якщо поширені й непоширені означення стосуються особового займенника: *Я пив її, **свіжу, холодну**, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице* (Михайло Коцюбинський);

Умови відокремлення препозитивних означень:

1) якщо вони мають додатковий обставинний (причини, мети, допустовості) відтінок у значенні: *Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні* (Дмитро Павличко) (дорога помирає, бо покинута людьми), пор. з *Оспівана в українських язичницьких обрядових піснях Первовічна дівчина також знайшла своє відображення на скіфських виробах <...>* (Станіслав Губерначук);

2) якщо означення й означуване слово розділені іншими членами речення: *Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий **світ*** (Олександр Довженко);

3) якщо означення стосується пропущеного члена речення: *Спокійний, самотній, сідав десь на танку порожнього дому* (Михайло Коцюбинський);

4) якщо означення стосується особового займенника: *Сповнений любові, я іду по вулиці вузькій* (Володимир Сосюра.)

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених уривках текстів виділіть відокремлені означення. Встановіть, чим вони виражені та умови відокремлення.

1. Вечір старів, але був видний, як дід з білою бородою.

Земля і все живе на ній, кожна травиця, найменший листочок, спечені і зів'ялі, чекали вечора. Він і дихнув, свіжий, повний здоров'я. Юстина зустріла його, тихого і лагідного, своїм мовчанням (Борис Харчук).

2. В прибережне нагріте каміння б'ється плюскотом зимна вода, незабутньо-співуча і синя, не смертельна й повік молода. І на тлі її – тіло дівоче, заціловане сонцем... Верни! Поверни золоті її очі, сині хвилі і вітер весни (Євген Маланюк).

3. Усе лікує ліс, цілющий, як бальзам (Іван Гнатюк).

2. Перепишіть, вставивши пропущені розділові знаки, поясніть їх.

1. Згодом це [російське] військо жадібне до чужого й люте до збитків влітатиме в Панську Долину ще двічі (Марія Матіос). 2. Якими винахідливими й відважними ставали люди зусібіч оточені страхами підозрами доносами зрадою й ненавистю!.. (Марія Матіос). 3. Спить ранній Київ. Юне місто неpotrивожене і чисте не пошрамоване ровами не ошельмоване словами (Марія Чумарна). 3. Присвічені промінням призахідного сонця подекуди ще жевріли осіннім полум'ям старезні дуби (Євген Куртяк). 4. А скільки тут цілющих джерел! Водяні потоки замуровані в ажурні кам'яні барельєфи течуть зі срібних краників гіркі й солоні теплі й холодні (Ірен Роздобудько). 5. Осіння ніч згасаюча зірниця непізнана в безмежжі висоти. І досі сниться ще і досі сниться чарівна чаша повна гіркоти (Ольга Яворська). 6. Лише одна дорога на Київ прямувала рівно спокійно впевнено (Роман Іваничук). 7. Її любов така палка і вірна була з безмежжям трохи не співмірна (Ліна Костенко).

3. *Наведені речення трансформуйте в прості з відокремленими означеннями. Котрі з побудов, на ваш погляд, стилістично виразніші?*

1. Нечутно двигтіло повітря, що було прозоре й немов аж скляне. 2. Жінка, яку вразила його байдужість, розплакалася, заревла й сторчолов побігла з кімнати 3. На цей галас і рух злетілися чайки з усього берега, яких люди привчили отримувати харч (За оповіданнями Андрія Любки).

ТЕМА 7. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРИКЛАДКАХ

Базові поняття: прикладка як різновид означення; препозитивні й постпозитивні прикладки; непоширені й поширені прикладки; умови відокремлення непоширених прикладок; умови відокремлення поширених прикладок; умови відокремлення препозитивних прикладок; умови відокремлення постпозитивних прикладок.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Прикладка – це різновид узгодженого означення, вираженого іменником, іменниковим словосполученням, уживаним після означуваного слова з метою характеристики осіб і предметів, вказівки на призначення предмета, розкриття його сутності, найменування; вказівки на соціальне становище, посаду особи тощо: *Чорноголовий, великовухий, він сидів на колінах – лобастий опецьок* (Борис Харчук). Прикладка може стосуватися в реченні іменника – загальної назви: *Сніг рум'янить веселі щоки карапузу – Новому року* (Ірина Жиленко) і власної: *Тільки Хронос, цей вічний розпусник і кат, буде мовчки гріти мою винну постіль до кожного наступного завтра* (Таня Малярчук). На відміну від узгоджених означень, виражених прикметниками, дієприкметниками, узагальнено-якісними займенниками, порядковими числівниками, вони **обов'язково** узгоджуються з означуваними словами тільки у відмінку, тоді як узгодження в роді та числі не є обов'язковим, пор. *Дніпро-ріка*.

Непоширена прикладка – це прикладка, виражена іменником в уточнювальному чи характеризувальному значенні. До пояснюваного слова приєднується зазвичай за допомогою дефіса: *Звично підступила до хвіртки-вертілки* (Борис Харчук), проте можлива в цій позиції і кома: *Мій старший брат, учитель, тепер на фронті* (З розмовного).

Поширені прикладки, ужиті всередині речення, виділяють здебільшого за допомогою ком: *Григорій, Іннин чоловік, сидить надалі від неї* (Таня Малярчук), проте для підсилення виразності – тире: *Різдво. На столі кутя. А я – семилітнє дитя – біжу ранесенько від хати до хати колядувати* (Дмитро Павличко). Для відокремлення прикладки наприкінці речення використовують зазвичай тире, насамперед для того, щоб відмежувати її від однорідних членів речення: *Тихо скапує на землю зерно – перестояні сльози стелів* (Михайло Стельмах), хоч кома теж можлива, пор.: *На подвір'ї дитсадка на мене чекав зачудований Мар'ян, мій дитсадівський кавалер* (Таня Малярчук).

Прикладки, що стосуються особового займенника в ролі означуваного слова, завжди відокремлені – як у препозиції до нього: *А в сні далекому, туманному, не похиляючи траву – Дюймовочка в листочку капустиному, – я у життя із вічності пливу* (Ліна Костенко), так і в постпозиції – безпосередній: *и , п'ятнадцятилітня дівчинка, весь час була поряд* (Євгенія Кононенко) і опосередкованій: *Я народивсь у горах, не в намулі, ненависник плазуючих низин* (Дмитро Павличко).

Відокремлена прикладка може стосуватися пропущеного члена речення: *Бульвар. Місто. Ішов і йшов собі – листочок совісті з людського дерева* (Борис Харчук) або звертання: *А ви, мої освічені моголи, нагі внучата княжої землі, все віддали – і рідну мову, й школи – за знак манкурта на низькій чолі* (Дмитро Павличко). Вона може входити у склад відокремленого члена речення, переважно означення, наприклад: *Панні Ользі [Кобилянській], звісно, імпонувало таке ставлення освіченого студента, навіть трохи подібного до її власного ідеалу – «свобідного чоловіка з розумом»* (Надія Мориквас).

Можливе приєднання відокремленої прикладки до означуваного слова за допомогою сполучників *як-от, тобто, або (= тобто)*, слів *на ім'я, на прізвище, родом* тощо, наприклад: *Деякі авіалінії, як-от Emirates, бувають доста чілдрен-френдлі <...>* (Ірена Карпа). Прикладки зі сполучником *як* відокремлювані лише в разі наявності додаткового змістового відтінку причиновості, пор.: *На одній із презентацій Маріанна [Кіяновська] понад пів*

години читала вірші зі збірки «До ЕР» як **суцільний текст** (Тетяна Терен) та Петру Кабину, як **війту** (=тому що був війтом), було наказано зібрати з людей податки на ремонт церкви (Роман Горак).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених реченнях відшукайте приклади. Виділіть з-посеред них відокремлені, поясніть розділові знаки при них.

1. Ізяславе, Мстиславе, а де ж ви? Де ж дозорці новітніх фортець? Де мужі, оборон домодержці? Чом пускаєте все нанівець (Уляна Галів). 2. Складаю пісню брату-журавлю (Марія Людкевич). 3. Кульгавий світе, вічний вою, як люлька дідова смолою, просяк ти згарищами воєн (Миколай Шостак). 4. У супроводі падолисту в багрянім платтячку благім ця осінь-віолончелістка виводить свій прощальний гімн (Миколай Шостак). 5. На другий день під вечір наймолодший з Уласенків, Максим, несподівано приїхав додому (Богдан Лепкий). 6. Зорі, небеснії очі, утомилися – блякнуть, марніють, погасають одна по одній (Галина Журба). 7. Готична ніч. На небі, як у книзі, механіка виконує закон. Холодний місяць – лисий метафізик – обчислює народження і скон (Євген Маланюк). 8. Був це наречений Зореслави, співак Митуса з фортечної залоги Тустанського замку <...> (Роман Іваничук). 9. У повісті французького філософа-просвітителя Вольтера «Кандид, або Оптиміст» є персонаж на ймення Панглос – бездумно-батьорий чоловічок, що упідлеглив своє життя сумнівному принципіві: «Усе, що робиться у світі, робиться на краще» (Броніслав Грищук).

2. Перепишіть речення, виділяючи необхідними розділовими знаками приклади.

1. Вони не повернуться листочки кленові (Василь Куйбіда). 2. <...> рідною мовою цим першоелементом людського мислення має право користуватися кожна суцця на землі людина (Роман Іваничук). 3. Таким чином хлопець отримав бажане від зустрічі ім'я жінки й номер її мобільного телефону

(Андрій Любка). 4. Політ цей ненаситний сквап лякав і мучив мою душу (Дмитро Павличко). 5. А над городом дзвеніли пісні радість і смуток людської душі (Раїса Іванченко). 6. Відіславши доброю санною дорогою на Волинь Нерадця, князь Всеволод подався до Києва, а ченцям Нестору та Івану велів лишитися у Василькові (Раїса Іванченко). 7. Максим давно знав цього хвалькуватого і вродливого хлопця сина полкового писаря (Микола Дашкієв). 8. Скінчився степ рівнини бездеревні (Ліна Костенко). 9. А буде ще і Скилла, і Харибда оті страшні пороги на Дніпрі (Ліна Костенко). 10. Красива жінка ласкою прогріта лежить у літа осінь на плечі (Ліна Костенко).

3. Поміркуйте, однаково чи по-різному належить трактувати наведені нижче синтаксичні побудови. Свій висновок обґрунтуйте.

1. Йому [волхву Росту – М. Ф.] тепер байдуже усе – і минуле, і майбутнє, і заповіді, і молитви (Раїса Іванченко). 2. Богдан Лепкий – твердий реаліст-народник з кола молодомузівців – подав до альманаху Остапа Луцького «За красою» ліричну поему «Над рікою», виконану в «декадентському руслі» (Данило Ілльницький). 3. Немає іншого порядку. Все: ліс, ріка, дорога, стежка – записані, немов на згадку, в днів щільно виткану мережку (Любомир Сенік). 4. А цій землі нічого не забракло – ні рік, ні моря, ні озер, ні трав (Ліна Костенко). 5. В далекі спомини – замріяні озерця – калина зронить краплю гіркоти <...> (Ольга Яворська).

ТЕМА 8. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ОБСТАВИНАХ І ДОДАТКАХ

Базові поняття: обставина й додаток як другорядні члени речення; особливості вираження обставин; розділові знаки при обставинах, виражених одиничними дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами; відокремлення обставин, виражених прийменниково-іменниковими формами; відокремлені додатки, особливості їх вираження.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Обставина – другорядний член речення, що характеризує ознаку дії або стану, іншої ознаки, вираженої прикметником, дієприкметником, прислівником. Може бути виражена: а) прислівником: *У різному віці діти реагують на море по-різному* (Ірена Карпа); б) дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом: *На лузі з-під ніг з фуркотом зірвалося кілька крижнів і, важко розбиваючи крильми ледве просвітлену передсвітанкову темряву, полетіли до ріки. Потім, кривуляючи, злетіли вгору двоє бекасів, і знову зоряна тиша вгніздилася над вогким незатуманеним привіллям* (Михайло Стельмах); в) прийменниково-відмінковими формами: *Попри низьку естетичну цінність і відверту грубуватість, американська масова культура приваблює молодь у всьому світі* (Людмила Кормич). У реченні обставини за певних умов здатні поставати відокремленими членами речення. Це спостерігаємо в таких випадках.

1. Обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, звичайно відокремлені як у постпозиції до дієслова-присудка: *Його [кошеняти] коротенький хвостик стирчав угору, нагадуючи пухнасту вербову сережку* (Софія Майданська), так і в препозиції: *Слухаючи цю казку, весь поринаю в чистий, довірливий голос дитини* (Софія Майданська).

2. Препозитивні обставини, виражені одиничними дієприслівниками, особливо зі значенням часу, умови чи причини дії, теж завжди відокремлені, наприклад: *Доня мовчить. Потім, **підвівшись**, бере свій прутик і починає малювати* (Софія Майданська); *Заметіль вишневого цвіту, **кружляючи**, осідає на довгий дубовий стіл і лави, вкриває долівку* (Софія Майданська).

Одиничні постпозитивні дієприслівники, вжиті в значенні прислівника та у функції обставини способу дії, зазвичай не відокремлені, порівняймо: *Підеш собі, зажурившись, гаєм по долині...* (Тарас Шевченко) та *Пішов собі темним яром та й співає йдучи* (Тарас Шевченко).

3. Можливе відокремлення обставин, виражених означально-якісними прислівниками, особливо якщо ті наділені уточнювальним значенням щодо дієслова-присудка: *Ліна горнулась і горнулась до матері – **безтямно, довірливо*** (Борис Харчук) чи конкретизують обставини з узагальнювально-вказівним значенням: *Я **так** життя – **безтямно і безпутно** – просвистую, як в пальці чи у лист* (Марія Матіос).

4. Відокремлення обставин, виражених іменниками з прийменниками відповідно до, завдяки, залежно від, згідно з, на відміну від, попри (= всупереч), у зв'язку з, унаслідок тощо, факультативне, якщо вони не вжиті в уточнювальному значенні, пор.: *Погода, всупереч сподіванням, різко погіршилася і Погода всупереч сподіванням різко погіршилася*, тоді як звороти з прийменником *незважаючи / неважачи на* переважно відокремлювані, крім випадків їхнього тісного змістового зв'язку з дієсловом, причому в постпозиції до нього, пор: ***Незважаючи на збереження за польською елітою домінуючого впливу на владу в провінції [Галичині], українство дедалі потужніше й організованіше виходило на політичну арену*** (Василь Деревінський) та *Остан із Настею одружилися незважаючи на волю батьків*.

Додаток як другорядний член речення зі значенням об'єкта дії чи стану відокремлюється, якщо має значення обмеження, включення, заступлення і виражений прийменниково-відмінковою (прийменники *крім (окрім), окрім, за винятком, поряд з, замість*) формою іменника чи займенника: *Кожна мова,*

крім наявного розвитку, має здатність до безмежної розробки в гнучкості своєї власної сутності і до засвоєння дедалі більшої рясноти і вищої гідності ідей (Вільгельм фон Гумбольдт).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених реченнях відшукайте відокремлені обставини та додатки. Сформулюйте умови відокремлення.

1. Ніхто, крім цього дивакуватого дрібного мізинчика – Іванки Бурундукової – не називав її москалицею так ніжно й тепло, ніби насправді пестив, а не знущався (Марія Матіос). 2. Хоча й відчувалася в ній, попри тендітність і крихкість, якась внутрішня сила, міцний стержень і бійцівський характер (Андрій Любка). 3. Перед «народом» у цей час плавали риби посадовські – достойно, гідно, на світлі (Л. Різник). 4. Останню пісню проспівало літо... Закінчивши, припало до тополі, погладило берези білочолі і рушило за обрій відпочити (Ольга Яворська). 5. Розмірено, по колу сонця, минали літа (Раїса Іванченко). 6. І до вікна припавши мимохить, я потемки, підносячи під очі, як письмена старих тисячоліть, читав клинопис нинішньої ночі (Іван Гнатюк). 7. Творячи одним добро – побільшував другим зло (Раїса Іванченко). 8. Окрім легенд, є дані наукові, теорії, складніші теорем (Ліна Костенко). 9. Ліна держала блюдечко й мовчки дивилася на матір – захоплено, невинно, мило – великими очима (Борис Харчук). 10. Співають ідучи дівчата (Тарас Шевченко).

2. У реченнях із відокремленими членами вставте пропущені розділові знаки та поясніть їх.

1. Сутінки наснувалися швидко перебарвлюючи у найрізноманітніші відтінки чорного зелене листя старого саду (Любов Голота). 2. Осінню пісню проспівало літо... Закінчивши припало до тополі погладило берези білочолі і рушило за обрій відпочити (Ольга Яворська). 3. Нишком проходить кішка

звівши манірно хвіст (Ірина Жиленко). 4. Мурашники і пні замшілі, як цямрини (Іван Гнатюк). 5. І до вікна припавши мимохіть я потемки підносячи під очі, як письмена старих тисячоліть, читав клинопис нинішньої ночі (Іван Гнатюк). 6. Дозріваюча повня злегка тремтіла струшуючи передсвітанковий піт на стерні наливаючи поля спокоєм і милістю примушуючи цвіркунів біля підніжжя кожного колоска все тремкіше торкатися лапками свого підгорля викрикуючи довгі, як доріжка непідхопленої сльози, мелодії <...> (Любов Голота). 7. Там і звів Віктор чистого як рясні чорнобривці кохання (Юрій Бедзик). 8. Патріотизм – це велика спокуса причина багатьох злочинів але також і причина справжньої людяності. Не можна бути справжньою людиною не відчуючи своєї Вітчизни не будучи готовим за неї віддати життя. Але разом з тим кожен патріотизм повинен бути терпимий до інших патріотизмів (Дмитро Павличко).

3. Віднайдіть у наведеному тексті відокремлені члени речення. Встановіть різновид кожного з них. Поясніть їхню естетичну функцію.

Але одного разу на повному розгоні він зупинив косу і, кинувши її на землю, присів навпочіпки і обережно, лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталльної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою, і те, – що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і все шепотів: «Невісточка, невісточка», – і йому хотілося доторкнутися до неї хоч пальцем. Але він утримався, щоб не збити з неї росички, не зняти дорогої краси, дарованої природою. Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі і, обережно обкосивши, пішов далі (Г. Тютюнник).

4. Відшукайте помилки у вживанні розділових знаків, усуньте їх.

1. Бджоли ще деякий час покружлявши, розчаровано повертають назад (Софія Майданська). 2. Старі люди говорять часом самі до себе, бо ніхто не хоче їх слухати. Розум і тіло старіють, але почуття вивільнюються з-під крихкої шкаралупи, і людина плаче. Чи хтось відтрутив її [людину], чи вколов словом, чи чує вона пісню, або вірш Шевченка (Галина Пагутяк). 3. Звичайна людина сприймає світ то втомлено, то автоматично, і лише зрідка переживає миті осяяння (Галина Пагутяк). Сутеніє. Вологою, дзвінкою од цвіркунів, хвилюю, накочується ніч (Софія Майданська).

ТЕМА 9. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ УТОЧНЮВАЛЬНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНИХ ЗВОРОТАХ

Базові поняття: поняття уточнювального члена речення, його позиція в реченні; види уточнювальних членів речення; розділові знаки при уточнювальних членах речення; поняття порівняльного звороту, особливості його виділення в реченні.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Уточнювальний член речення – це слово чи зворот, що виконує функцію конкретизації іншого компонента речення й розташований у позиції після нього. Уточненню в реченні може підлягати будь-який із другорядних членів речення, скажімо, означення: *Туристи, як відомо, бувають **різних** калібрів – **жирніші, середнячкові і худі*** (Ірена Карпа), прикладка: *Андрій, **Соломійн чоловік**, ранньої весни склав у мішок найкращі речі і пішов аж у Бессарабію міняти на хліб* (Катерина Мотрич), проте найчастіше – обставина, виражена займенниковим прислівником: *Там, **за вікном**, зачаровані тишею, місячним сяйвом облиті, тихо гойдалися тополі* (Іван Пільгук) чи прислівниковим зворотом: *Деся далеко в полі, **біля стежки**, кароокий соняшник стоїть* (Дмитро Павличко). Типовий розділовий знак, використовуваний у конструкціях із уточнювальним компонентом, – кома, хоча трапляється й тире: *Загадкова російська душа нарешті відчула себе у істоков – в Азії* (Ірена Карпа).

Уточнювальний компонент речення може бути виражений порівняльним зворотом – непоширеним: *А я б хотіла бути такою лебедицею, **як у легенді*** (Іван Пільгук) і поширеним: *Дід був старий і білий, **як вранішній туман*** (Марія Матіос). Порівняльний зворот може виконувати функцію відокремленого означення: *За вікном непроглядна, **як мурована стіна**, ніч* (Іван Пільгук) і

обставини: *Він покiрно, як дитя*, йшов за нею (Іван Пiльгук); *Берiг, як свято душi*, кожну згадку промайнулих несподiванок, заворожених силою почуттiв (Іван Пiльгук).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених реченнях вiдшукайте вiдокремленi члени речення, встановiть iх рiзновид та спосiб вираження. Обгрунтуйте вживання роздiлових знакiв.

1. І тільки скирти, довгі, як фрегати, пливуть крізь поле, зоране на зяб (Іван Гнатюк). 2. Так само й місяць, виснувши вгорі, немов ліхтар, почеплений у ніші, золотосяйний килим на Дніпрі простелює з майстерністю Куїнджі* (Іван Гнатюк). 3. А на їх голови сипалися удари – певні, сильні, смертельні, як громи з неба (Богдан Лепкий). 4. Отож гілками [груша] тяглася усе вище – до сонця; корінням – усе глибше, по життєдайну вогкість землі (Андрій Содомора). 5. Унизу, між вінком горбів, розташувалося старе місто (Роман Іваничук). 6. А соловей не всидівши – на віть присів собі і, пробуваючи голос, на всі лади пускається у соло, у співі хист являє мимохіть (Іван Гнатюк). 7. Тепер, у цьому глухому підвалі, я пізнав інший вимір часу – повільний (Роман Іваничук).

*Архип Куїнджі (1841 –1910) – український художник-пейзажист і педагог грецького походження, народився в с. Карасівка, нині – частина Мелітополя.

2. Перепишіть речення, вставляючи пропущені роздiлові знаки, поясніть iх. Виділіть речення з можливими варіантними пунктограмами.

1. Лише вогнем коваль уміє розбудити істоту гнучкості заховану у сталі. І вишива митець узорі досконалі з племіння прядучи ясного злата нить (Іван Драч). 2. Панас насилу вдержував вісім ланців від вісьмох собак здорових як ялівки а лихих як дикі звірі (Богдан Лепкий). 3. Сидір Гаврилович мріяв ще хоч раз побачити небо голубе чи нехай хмарне можливо зоряне <...> (Ростислав

3. Відшукайте за допомогою системи пошуку «Google» світлини картин А. Куїнджі. Створіть опис однієї з них, використовуючи відокремлені члени речення. Виділивши їх у тексті, встановіть тип та умову відокремлення кожного.

ТЕМА 10. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ СИНТАКСИЧНО ІЗОЛЬОВАНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Базові поняття: синтаксично ізольований компонент; звертання як синтаксично ізольований компонент речення; вставні слова, словосполучення, речення; вставлені компоненти речення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Синтаксично ізольовані компоненти речення – це слова, словосполучення, часом речення, не пов'язані жодними синтаксичними зв'язками та семантико-синтаксичними відношеннями з предикативним центром речення та залежними від нього компонентами. До них належать звертання, вставні та вставлені конструкції.

Звертання – це слова й словосполучення, що називають предмет чи особу, до яких звернене мовлення. Воно може займати будь-яку позицію в реченні: бути вжитим на початку речення: *Тріумфи розквіту, які ж ви нетривкі! Зеніти радощів, які ж ви непостійні!* (Ігор Муратов) всередині речення: *Відпусти мене, зимо, без прощань і снігу <...>* (Василь Куйбіда) та наприкінці речення: *Спасибі тобі, друже мій!* (Володимир Малик). Зазвичай виділяється в реченні комами, проте можливе виділення і знаком оклику, коли звертання передує реченню-висловленню і містить в собі якийсь емоційний відтінок – захоплення, радості, суму, застереження або ж погрози, пор.: *Друже чорногривий! Як розстатися з тобою на цій чужаниці?* (Іван Пільгук). Звертання може бути ускладнене відокремленою прикладкою, наприклад: *Мій милий друже, дубе величавий, до тебе знову крізь сніги бреду, покинувши надію молоду, шукаю літ буремних вічну славу* (Ольга Яворська). Перед звертанням можливий вигук. Якщо стосується всього речення, то відділяється від нього комою: *Ех, соколята мої, вам би тільки крила!* (Іван Пільгук), якщо тільки звертання, то ні: *О Господи, чи Ти забув мене?* (Уляна Галів).

Вставні слова, словосполучення, речення – це завжди супутні висловлення щодо тих, у складі яких ужиті. Вони передають ставлення мовця до того, про що він повідомляє. Це ставлення може бути різним: виражати упевненість, припущення, сумнів, посилення на чийсь думку, порядок слідування думок, подій тощо. На письмі ці структури виділяють зазвичай комами: *Чи, **бува**, не жахливий це сон* (Уляна Галів); *То, **певно**, і я, мов зів'яла калина, могла би так сильно змінитись* (Віра Котович). Для виразнішого змістово-інтонаційного виділення такого компонента, вжитого в середині речення, автор може скористатися й тире: *Пригадує простору, дуже високу світлицю, здавалося – вона світилася перловим саявом* (Софія Майданська).

Вставлені конструкції – це слова, словосполучення, речення – прості й складні, поміщені всередині чи наприкінці речення, часом – між реченнями, але ніколи – на його початку. Їхня функція – додавання якихось деталей, що пояснюють зміст висловлення, або повідомлення чого-небудь про особи чи предмети, згадані в ньому. Їх виділяють дужками чи двома тире – це залежить від ступеня змістової близькості речення і вставленого компонента, пор.: *Лиш падав (чи **виснув?**) непрошений сніг на танок* (Василь Куйбіда); *Чи багатьом дівчатам її віку – **та й не тільки її** – вночі на побаченні зізнаються в любові царевичі?* (Валентин Чемерис); *А якщо я не вірю у жодні порятунки (**бо хто ж рятував мене, крім мене?**)?* (Уляна Галів); *Та й не вини, Тарасику, Ликеру і не ганьби по світу, що дурна (**вона такою стане, на холєру, як їх присниться, що твоя вдова**)* (Віра Котович); *На зашитій нозі я піднялася в гори, відтак рулила ще коло двох тисяч кілометрів, і як кажуть, жоден мускул не смикнувся на моєму лиці. (Істерику з криками «ми в цій черзі й постаріємо» на угорському кордоні, а також верески перемоги, коли завдяки настирності няні Юлі нас із маленькими дітьми таки пропустили без черги в останні шість хвилин дії візи, залишаємо за кадром.)* (Ірена Карпа).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених реченнях виділіть звертання, зазначте їхні структурні та позиційні ознаки.

1. Вкраїно, під докори неба, ховаючи сором вини, вертаються нині до тебе з минулого блудні сини (Ольга Яворська). 2. Святим покровом, Матінко Пречиста, народ наш безталанний захисти (Ольга Яворська). 3. Бодем і часом стерті крила твої, мамо (Уляна Галів). 4. Верніться, пророки, апостоли світу, до племені божого звідайте шлях (Миколай Шостак). 5. Отче сильний, святий! Сотвори таке чудо: занапащену землю й людський дух обнови (Анатолій Поповський). 6. Московщино, нехрещена ордо, то ж під тобою вся земля князівська (Миколай Шостак). Україно, о ма... Хто з душі тебе вирве (Уляна Галів). 7. О люди! Найвище природи творіння! Прийдуть на цей світ не одні покоління і будуть цінити наш звершений путь: подякують нам або нас прокленуть (Анатолій Поповський). 8. Ох, Отче наш благий, котрий цариш на небі і вказуєш цілій вселенній правий путь! До тебе ми з низин звертаємось в потребі <...> (Петро Карманський). 9. Ой, боярине, любий батечку, як про долю жіночу писати? (Віра Котович)

2. Прочитайте наведені вірші. Чим із погляду виучуваної теми вони цікаві? Свій висновок обґрунтуйте.

1. Зимова днино, пісне кришталева,
Ясновельможна пані льодова,
В короні з інею прекрасна королево,
У вирі віхоли мелодіє жива.
Зажуро сонця на долонях неба
Німих лісів гармоніє свята,
Бездонністю снігів бреду до тебе
Через печаль, через усі літа (Ольга Яворська).

2. Бездонне небо над чолом села
Очима зір всміхнулося до мене.
Якась висока сила незбагненна
Мене до ночі тихо повела.

Промерзлу тишу місяць обігрів,
Блаженна святість землю огортає,
Лиш пам'ять літ то плаче, то співає...
О дивна пісне в мареві снігів! (Ольга Яворська).

3. У наведених мікротекстах виділіть вставні і вставлені конструкції.
Поясніть, за якими ознаками ви їх диференціювали.

1. А якщо я не вірю в жодні порятунки (бо хто ж рятував мене, крім мене)? Отже, й не вірю у втечу. У відстань. В оте крижане «ніколи» (Уляна Галів). 2. Лісничий, кажуть, він-бо зна про тайни, їх полював, напевно, і не раз (Марія Людкевич). 3. Семеном щось немов підкинуло. Як же се? Значиться, він мусив би перестати боронити свій народ, свою укохану Україну, ідеал правди, оте уособлення краси, поезії, терпіння... словом, мусив би зрадити найсвятішу правду і статись просто злодієм?.. (Осип Шпитко). 4. Пісня (чоловічий і жіночий голоси клялися один одному у вірності) то зникала, вчавлена в землю темним монолітом ночі, то знову розпросторювала крила (Микола Литвин). 5. Вчора дощ марудився весь день. А сьогодні – дивна амплітуда – стужа дух витрушує з грудей, зимова – прискіплива і люта (Іван Гнатюк). 6. Адже все в світі – таїна. Буття – таїна. Любов – таїна. Творчість – таїна (бо коли справжня – то надиктована згори) (Петро Шкраб'юк). 7. Скрипки, лютні, віоли з безплідними лонами, заснованими липкою павутиною, громадилися по кутках його комірчини без вікон. (Пощо сліпому вікна – думали нащадки) (Софія Майданська).

4. *Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Свій вибір обґрунтуйте.*

1. Побудь зі мною вечоре суворий дай зрозуміти твій холодний спокій на мить згадати погляд одинокий і полетіти думами – у зорі (Ольга Яворська). 2. Це ж у Львові мабуть відлига. А може легкі заметілі (Євген Куртяк). 3. Благословенний будь надії дивний цвіте в бурхливім морі вічних протиріч і голосом духовної трембіти нас наверни до покайних свіч (Ольга Яворська). 4. Перша фотографія точніше фотонегатив в історії людства появилася в 30-их роках після Різдва Христового. І створив її Творець (Роман Дідула). 5. Мій милий мій тернистий світе об тебе серце я сколов (Миколай Шостак). 6. Як вам живеться пані дружино з моїм колишнім колись – єдиним? (Віра Котович). 7. У селі одному на Поділлі все життя а й досі не знайшов дід Карпенко ходить щонеділі у саду шукати бозна й що (Ліна Костенко). 8. Мелодіє травневого похмілля весіль небесних арфо золота засвітишся нев'янучим чар-зіллям найкращим словом ляжеш на уста (Ольга Яворська). 9. Яке високе тут нічне і чисте небо! Нема либонь ніде такої висоти. Бувало цілу ніч завмерлий серед степу не міг я погляду від неба відвести (Іван Гнатюк). 10. Україно моя розтоптаний раю сумний що сховають в собі на майбутнє новітні кургани? (Марія Чумарна). 11. Мовонько наша, сестро, як провесняно цвітеш ти! Ти не зів'яла рідна в довгім домашнім арешті (Галина Турелик). 12. Життя як казав італієць Леопарді не що інше як печаль і нудьга (Андрій Чайковський). 13. Та ми самборяни покладали всю надію на полковника Кравса. Він нас певно оборонить. До нього мали всі необмежене довір'я і населення і військо рядові і старшини (Андрій Чайковський). 14. Танок вогню аж дух спирає палає дико гордо зримо мов купина неопалима немов черлені небокраї (Ольга Яворська).

ТЕМА 11. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

Базові поняття: складне речення; складносурядне речення; сурядні сполучники; кома в складносурядному реченні; тире та крапка з комою в складносурядному реченні.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Складне речення – це така синтаксична побудова, яка складається з двох предикативних частин, поєднаних в одне структурно-семантичне й комунікативне ціле сполучниками, сполучними словами, інтонацією. Розрізняють сполучникові (складносурядні й складнопідрядні) речення та безсполучникові.

Складносурядні речення – це такі структури, предикативні частини яких рівноправні й поєднані в структурно-семантичне й комунікативне ціле сполучниками сурядності – єднальними (*і (й), та, ні ... ні, не тільки, але й*); протиставними (*а, але, та, проте, зате, однак*); розділовими (*або, чи, то, не то, чи то*). Можливі структури з повторюваними єднальними й розділовими сполучниками: *І знов на площах закричить каміння, і вбивці рушають знов з-під стін Кремля* (Дмитро Павличко).

На межі предикативних частин складносурядного речення вживано зазвичай кому, не зважаючи на характер сполучника, пор.: *У віти мої прозорі звідусюд прилітає птахва, і світять пісні, як зорі, у глибинах мого єства* (Дмитро Павличко); *В сотах мозку золотом прозорим мед думок розтоплених лежить, а душа вклоняється просторам і землі за світлу радість – жить!* (Олена Теліга); *Життя лісів – настоянка любові, та сталь пили розсіює печаль* (Ольга Яворська).

У складносурядних реченнях з єднальним сполучником *і* можливе тире для вираження часових, причиново- та умовно-наслідкових відношень, а також

для вказівки на різку зміну подій: *Навиштиньки ходить навітер – і ліс ледь-ледь поводить вітами-плечима* (Іван Гнатюк). Трапляється також речення з таким розділовим знаком, як крапка з комою на межі предикативних частин – це за умови суттєвого ускладнення кожної з них або змістової їх віддаленості: *Але є в них [хмар] барви і дух чорнозему та блакиті; і не співучі вони, а тривожні* (Михайло Стельмах).

Якщо частини складносурядного речення з неповторюваним єднальним чи розділовим сполучником мають спільний член речення, коми між ними не ставимо: *В морозному передсвітанку, стишуючись, весело шерехкотів лапаний сизий сніг і в саду без вітру перегойдувалася обважніла ткани пухнастого віття* (Михайло Стельмах). Не ставимо її також тоді, коли ці частини – репрезентанти питальних, спонукальних чи окличних речень, маркованих відповідною інтонацією: *Хто виоре наш лан і хто наш біль остудить?*

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених текстах відшукайте складносурядні речення, назвавши ознаки, за якими їх виявлено.

1. Немає кращої пори за травень. По обидва боки дороги стелилися ясно-зелені поля, які переливалися смарагдом, малахітом і ніжно-шовковим єдвабом. По небу пливли білі хмари, кожна з яких мала форму великого звіра, – пливли білі ведмеді, слони, бегемоти, верблюди. Час від часу вони напливали на сонце, і тоді поля мінилися всіма відтінками зеленого, синього і голубого (Василь Шкляр).

2. За монастирищем колія вповзла на стару гребельку, насипану між двох ставків, уже замулених, порослих лепехою, очеретом. Відтак поминули [запорожці] нешироку стіну лісу, а далі відкрилася долина, оточена з усіх боків горбами. По схилі горба праворуч кучерявився сад, за ним жовтіла огорожа з очерету. Хата стояла між лісом і садом, притінена осоками. Вікна

обмальовані по білій глині півоніями та червоними ружами, від того і в Лавріновім серці теж розцвіли півонії (Юрій Мушкетик).

3. ... Коли мене розбудили, був уже ранок. Правда, небо тільки-тільки сіріло за маленьким паровозним віконцем, але вже народжувався день. От-от заясніє далина, бризне щедрим промінням сонце, розбудить своїм теплом землю... (Микола Шаповал).

2. Проаналізуйте складносурядні речення, визначивши їхній структурно-семантичний різновид та пояснивши вживання розділових знаків у них.

1. Чайна троянда, квітки і ягоди шипшини, пелюстки нагідок та волошок і трішки рум'янку додаються до чорного чаю – і сили повертаються у ваш виснажений життям організм (Любов Голота). 2. Зі ставу потягло вологою, і двоє диких голубів, шумно сплеснувши крильми, перелетіли на вищу гілку (Любов Голота). 3. На сусідньому дворі світило сонце і кукурікав півень (Галина Пагутяк). 4. На жирних полях жито сходило. Чи громи то, чи матері плачуть (Галина Гармаш). 5. Можна від народу відібрати й оплюгавити його святу землю, але ніколи не можна відібрати в нього віри у своє світле майбутнє (Роман Горак). 6. Ще тільки засівається на волю, та завтра воля – зерном проросте! (Любов Проць). 7. А у степу ж ні гаю, ні ліщинки. То крякне крук, то коник заірже (Ліна Костенко). 8. А весна повела рукою – і зацвів під деревами ряст, тендітні білі анемони (Зірка Мензатюк). 9. Хрустить на стежці паморозь ледь зрима, і сонце сіє промені навскіс (Іван Гнатюк).

3. Перепишіть складносурядні речення, вставивши потрібний розділовий знак на межі їхніх предикативних частин, а також (за потреби) всередині кожної.

1. Блистять поля важким сріблом землі і золотіє ліс зів'ялим листом (Богдан Кравців). 2. Любов живе на небесах поміж зірок легенько ходить людські серця докупи зводить і щастя в світі воскреса! (Миколай Шостак). 3.

Після обіду хмари поховалися за обрій проте стало ще холодніше (Андрій Содомора). 4. Дуби прадавній біль колишуть а він усе не засина (Любов Проць). 5. Без стуку входить ностальгійне непростене зі знаком «Ні!» і жестом тихим елегійним кладе свій перст на мовчазні мої уста і я німію... (Любомир Сеник). 6. Скинути з плечей і віддати останню сорочку ще залишитися живим а скинути сорочку духу (мову) віддати свою душу самознищитися (Борис Харчук).

ТЕМА 12. ПУНКТУАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Базові поняття: складнопідрядне речення; головна частина; підрядна частина; сполучники підрядності; сполучні слова; співвідносні слова; складнопідрядні речення нерозчленованої структури; складнопідрядні речення розчленованої структури; кома в складнопідрядному реченні; тире в складнопідрядному реченні.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Складнопідрядне речення – це таке складне речення, предикативні частини якого нерівноправні, тобто одна з частин (підрядна) виявляє залежність від другої (головної), оформлену за допомогою насамперед сполучників підрядності чи сполучних слів: *Коли ж людина хоче отримати задоволення від своєї праці, то вона отримуватиме його* (Галина Пагутяк). Засіб зв'язку (сполучники підрядності – часу, мети, умови, допусту, наслідку, порівняльні – чи сполучні слова) завжди належать підрядній частині, тоді як співвідносні слова (вказівні займенники чи займенникові прислівники) – головній. На відміну від сполучника, сполучникове слово – завжди якийсь член речення у підрядній частині: *О, скільки серцю наболітись треба, щоб* (сполучник) *пролетіти птахом угорі* (Ольга Яворська); *І тихий смуток огортає світ, що* (сполучне слово; підмет) *потерпів від срібної загрози* (Ольга Яворська); *Щастя – це відчуття неймовірної радості від того* (співвідносне слово), *що* (сполучник) *ти живеш на світі* (Леся Воронина).

Підрядна частина може стосуватися якогось слова (словосполучення) головної частини, уточнюючи чи пояснюючи його – одночленні складнопідрядні речення, або речення нерозчленованої структури; також головної частини загалом – двочленні складнопідрядні речення, або речення розчленованої структури, пор.: *Лише та* (яка?) *нація має перспективу, яка*

здатна на «власний погляд» щодо різних аспектів свого життя (Олег Ольжич);
*Колись мій батечко **учив** (чого?) мене, як за столом тримати гарно ложку. Я, слава Богу, вивчився потрошку (незважаючи на що?), хоч діло це (не смійтеся!) складне* (Дмитро Павличко).

Як видно з наведених прикладів, на межі предикативних частин складнопідрядного речення вживано зазвичай кому. Проте можливе й тире – у реченнях із препозитивною підрядною частиною для виразнішого змістового й інтонаційного її виділення: *Щоб жити – ні в кого права не питаюсь. Щоб жити – я всі кайдани розірву* (Павло Тичина); *Нехай ще в ранах я – я не стидаюсь, гляджу їх, мов пшеницю ярову* (Павло Тичина).

Серед підрядних сполучників наявні складені за будовою одиниці на зразок *тому що, через те що, завдяки тому що, для того щоб, незважаючи на те що, попри те що, дарма що, після того як, унаслідок того що, замість того щоб, тоді як, тимчасом як, у міру того як* тощо. Їх треба відрізняти від омонімічних сполук *тому, що, через те, що, завдяки тому, що, для того, щоб, незважаючи на те, що, попри те, що, дарма, що, після того, як, унаслідок того, що, замість того, щоб, тоді, як, тим часом, як, у міру того, як*, у яких перший компонент – співвідносне (вказівне) слово в головній частині, а другий – сполучник у підрядній і які отримують відмінне логічно-сміслову й інтонаційне маркування, пор.: *Своїй ніжності вірю, **тому що** те, що око не примічає, бачить ніжність моя всюдищу* (Ірина Жиленко) та *Я пропустив уроку **тому, що** був хворий* (З розмовного).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведеному фрагменті з повісті М. Матіос «Мама Маріца – дружина Христофора Колумба» виділіть складнопідрядні речення. Проаналізуйте розділові знаки, вжиті на межі предикативних частин та всередині них. Чи спостерегли ви відхилення від норми. Поясніть, чим вони зумовлені.

... Можливо, саме такими словами була би прощалася з людьми і зі світом розіп'ята чорним людським піднебінням Маріца.

Та була вона позбавлена навіть такого прощання – бо билася тепер своїм білим тілом між прихованого на дні гострокутного каміння. І вже ніщо не могло розтулити її синіх уст, як ніщо не зможе змінити природу недобрих людей, окрім власного горя й розпуки.

А слідом за Маріцою, замість її родичів, билися над чорною водою зчорнілі полотнища випраного нею білля. Щойно цілі та білі, а тепер розтерзані камінними зубами полотна звивалися то в'юнами, то гадюками в густій каламуті раптово збуреного намулу – немовби хотіли наздогнати незвану мандрівницю. А може, мали намір лиш обгорнути, обвити криваві жіночі рани, щоб менше боліли (Марія Матіос).

2. Перепишіть речення, вставивши пропущені розділові знаки та обґрунтувавши їх.

1. Все безглуздо і велич і слава коли духу розпалась держава (Марія Чумарна). 2. Єдиний закон який працює і в природі і в суспільстві це закон змін (Юрій Щербак). 3. Слово, музика не вмирають не відступають адже вони безсмертні (Ірен Роздобудько). 4. Чи здатні ми ще перейнятись болем прислужництво здолати у собі щоб Україні повернути долю утрачену в нерівній боротьбі? (Ольга Яворська). 5. Трагізм української історії полягає зокрема і в тому що Європа впродовж століть «не бачила» на карті країни не знала про нашу вкрадену історію (Лариса Івшина). 6. Коли Україна в нерівній борбі вся сходилася кров'ю і слізьми стікала і дружньої помочі ждала собі Європа мовчала (Олександр Олесь). 7. Наступник Івана Мазепи Пилип Орлик був обличчям покоління яке вже мислило і діяло в координатах європейської історії (Оксана Пахльовська). 8. О ми вміємо бити своїх щоб чужі боялись! (Роман Іваничук). 9. Автор який прагне успіху мусить вважати читача не тільки рівним собі а й мудрішим за себе (Роман Іваничук). 10. Бог тримає на землі людину поки вона не виконає своєї місії (Петро Шкраб'юк). 11. Якщо Україна для нас головна для

ворога станьмо смертельним потопом (Василь Куйбіда). 12. Золотився жовтень невгамовний середній син осені що розкидав свої шати на землю й дзвінкоголосо мчав уперед діймаючи куряву і хуртовину спогадів (Андрій Любка). 13. Довгі місяці жив у зеленій пущі. Куди не поткнешся скрізь зелений морок <...> (Юрій Бедзик). 14. Не пропадати ж деревцеві. Раз його з землі викопали у землю треба вкопати (Андрій Содомора). 15. Що вготовано за мить не зна ніхто... (Віра Котович).

ТЕМА 13. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Базові поняття: безсполучникове складне речення; безсполучникові складні речення з однотипними частинами; безсполучникові складні речення з різнотипними частинами; інтонація; інтонація перелічення; інтонація зіставлення / протиставлення; інтонація пояснення; інтонація зумовленості.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Безсполучникове складне речення – це таке складне речення, предикативні частини якого поєднані в одне структурно-семантичне й комунікативне ціле насамперед за допомогою інтонації: *Грудень засіяв снігом святе безгоміння саду, сірі дощі, нарешті, втекли до мінорних лір* (Ольга Яворська); *За горою клекіт хижий – блискавиця косу клеple* (Любомир Сеник).

Ці речення неоднотипні ні за своєю будовою, ні за характером семантико-синтаксичних відношень між їхніми предикативними частинами. Серед них розрізняють найзагальніше: а) речення з однотипними частинами; б) речення з різнотипними частинами.

Реченням з однотипними частинами властиві значення одночасності чи часової послідовності подій або явищ та інтонація перелічення: *Застигає слово у підступній тиші, закипає болем невблаганна мить* (Ольга Яворська); також зіставлення або протиставлення: *Від чорної хмари – чорний вітер, від білої хмари – білий легіт* (Любомир Сеник). Вони співвідносні зі складносурядними реченнями.

У реченнях з різнотипними частинами домінують пояснювальні, причинно-наслідкові чи умовно-часові семантико-синтаксичні відношення та інтонація пояснення або зумовленості: *Це буде так: в осінній день прозорий перейдемо ми на свої дороги* (Олена Теліга); *Не візьмеш плачу з собою – я*

плакати буду пізніше (Олена Теліга). Вони співвідносні зі складнопідрядними реченнями.

У реченнях з однотипними частинами найчастіше вживано кому: *Український народ – це розп'ятий і воскреслий народ, його вінком можна б укоронувати планетарне чоло Землі* (Дмитро Павличко), хоча можливі крапка з комою (за умови суттєвого ускладнення частин чи віддаленості їхнього змісту) і тире: *– О батьку, смерть – це не найгірше в світі; на скелі краще падати, ніж гнити в ярмі, при царським золотім кориті* (Дмитро Павличко); *На всесвіт в голос весь кричи – ніхто тебе і не почує* (Любомир Сеник). У реченнях із різнотипними частинами вживають переважно двокрапку й тире: *За горою клекіт хижий – блискавиця косу клеple* (Любомир Сеник); *Страшно подумати: ми звикли до свого образу, до своєї закосиченої терням долі* (Дмитро Павличко). Важливо мати на увазі, що безсполучниковим реченням властива багатозначність семантико-синтаксичних відношень, що спричиняє варіантність уживання розділових знаків на межі їхніх предикативних частин.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Прочитайте вірш. Виділіть у ньому безсполучникові речення. Який тип тут домінує. На вашу думку, чому?

Молитва

Мені страшно за тебе, дівчино,
Що ж ти, боса, по насипах скла?!
Я благаю в остуді відчаю:
Вбережи її, Боже, від зла.

Вбережи цей кришталик щирості
від захланних, заляпаних душ.
Хай над нею біда не виросте,
злом і брудом її не руш.

Де ж ти мушлю подів, мій равлику?

Хочеш, панцир зніму свій – носи!

В сніговіях життєвої Арктики,

Боже, вогник її не згаси.

Смутку мій, моя радосте, дівчино,

Тихим щастям мені ти пройшла.

Я благаю над прірвою відчаю:

Вбережи її, Боже, від зла (Олег Малишевський).

2. Випишіть спершу безсполучникові речення з однотипними частинами, а потім – із різнотипними. Встановіть характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в обох типах речень.

1. Він [Ярослав] глянув Оксані у вічі: на нього спокійно дивилися дві печально-ніжні краплі погідного осіннього неба у чорному віночку (Євген Куртяк). 2. Поверхнею води летіли промені сонця, їм було легко і весело ковзати по воді (Іван Яцканин). 3. На озеро лягли сутінки, вода чорніла (Іван Яцканин). 4. Ні, тут є своя давня традиція, закономірність: кожна держава насамперед думає про себе (Євген Куртяк). 5. Хорони твої на околиці світу, яскраві і звабливі, як міражі; до тебе шляхи довжиною пів віку крізь гори, пустелі й круті віражі (Миколай Шостак). 6. Щось давно забуте, припорошене буднями ворухнулося у душі, солодко торкнулося серця, розлилося радістю в грудях – вони вдячно озвалися на той доторк уперше завітлої гілки (Андрій Содомора). 7. Залога Тустанської фортеці стала одним тілом – розпочиналася битва за рідну землю, її дітей, зело, пісню (Роман Іваничук). 9. Не лише меч важитиме нині, сильніша зброя від меча – мисль (Роман Іваничук). 10. Квилить натовлений день, розхлюпує мрії й жалі, смуток прадавніх пісень бродить в імлі (Ольга Яворська). 11. У голові шуміло так само гучно, як надворі; серце билось шалено, ніби з кожним ударом падаючи на дно і розбиваючись (Андрій

Любка). 12. Справжній вірш має бути непричесаним, кульгавим і відтак у своїй самотності прекрасним, будь-які прикрашення лише руйнують його, спотворюють, вимивають із нього сенс і душу (Андрій Любка). 13. У головах слова стоїть свідомість, у головах свідомості стоїть слово (Борис Харчук). Усміх пославши в останнім промінні, згинуло радісне літо; дощик уїдлиий, дощик осінній сіється, наче крізь сито (Григорій Чупринка). 14. Натхнення – штука свавільна: і з'являється, і зникає коли схоче (Микола Дашкієв).

3. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки, поясніть їх. Відзначте варіантні пунктограми.

1. Любов перевиконує Декалог* вона не зрадить не вкраде не вб'є не збреше не позаздрить а своє віддасть лихим і добрим на поталу (Миколай Шостак). 2. Біліли в пітьмі вишні весняна ніч квітувала буйно й захмелено (Юрій Бедзик). 3. Над Україною хвилями смутку впали найкращі найсміливіші (Ольга Яворська). 4. Ніч запропонувала дивну забаву змусила мільйон зірок шукати собі на землі люстерко (Люко Дашвар). 5. Я вже збагнула він мене кохав цей сад (Ірина Жиленко). 6. Франко втомився думати, до того ж змерз з Ринку потягнуло холодом, ураз захурделило. Біля входу до ресторації заступила йому дорогу чиясь постать. Франко обійшов її, відчинив двері з ресторанного вестибюля потяло теплом і лоскітливим запахом кави (Роман Іваничук). 7. Завойовникам завжди мало хліба і м'яса молока й меду вовни і шкіри яєць і пір'я трави й дерев вугілля і руди – минушого й майбутнього вони посягають на вічне на дух народу на його слово (Борис Харчук). 8. Дурне зілля не сій само вродить (Раїса Іванченко).

* Декалог – від дав.-гр. δέκα λόγος 'десять тверджень'; те саме, що «Десять заповідей». Див. також Декалог ОУН (автор – Степан Ланкавський).

ТЕМА 14. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В БАГАТОКОМПОНЕНТНОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Базові поняття: багатокompонентне складносурядне речення; багатокompонентне складнопідрядне речення; багатокompонентне складнопідрядне речення з однорідною підрядністю; багатокompонентне складнопідрядне речення з неоднорідною підрядністю; багатокompонентне складнопідрядне речення з послідовною підрядністю; багатокompонентне складнопідрядне речення змішаного типу; багатокompонентне безсполучникове речення; багатокompонентне сполучниково-безсполучникове речення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Багатокompонентне речення – це таке складне речення, яке містить у своєму складі три і більше предикативні частини. Серед них розрізняють відмінні щодо характеру побудови одиниці: багатокompонентні складносурядні, багатокompонентні складнопідрядні, багатокompонентні безсполучникові речення, багатокompонентні речення змішаного типу (сполучниково-безсполучникові, з сурядністю і підрядністю). До того ж якась чи навіть кожна з предикативних частин таких речень може бути ускладненою.

Багатокompонентні складносурядні речення – це три і більше рівноправні предикативні частини пов'язані в єдине структурно-семантичне й комунікативне ціле сполучниками сурядності – одного функційного різновиду: *І серце б'ється, як в тривозі дзвони, і множить трепет гілок щем тривоги, і втома болем, як тростину, клонить, і не спинитись, не простерти ноги* (Любомир Сеник) чи різних: *Або нація подужає тепер, і в ній не стане місця для виродків-злочинців, або Україна стягне на себе осуд історії* (Олена Теліга).

Багатокompонентне складнопідрядне речення – це така структура, частини якої поєднані в єдине ціле на основі підрядного зв'язку. Виділяють кілька різновидів багатокompонентних складнопідрядних речень, а саме:

➤ **багатокомпонентні складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю** – це речення з двома і більше однотипними (відповідають на те саме запитання) підрядними частинами, що пов'язані одна з одною лиш інтонаційно – інтонація перелічування, фіксована на письмі комою: *А ластівка зацвірінчала, радіючи, **що** гніздечко її ціле, **що** хата й дворище дочекалися її, **що** сад знову в кипінні цвіту* (Катерина Мотрич), але також і сполучниками сурядності: *Радий, **що** я затребуваний чоловік і мене постійно кудись кличуть* (Іван Драч). Як засвідчує останній приклад, перед одиничним єднальним чи розділовим сполучником коми не ставимо;

➤ **багатокомпонентне складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю**: дві і більше різнотипні підрядні частини стосуються однієї головної; на письмі вони завжди розділені комою: ***Коли** в людині немає любові (підрядна частина умови), **хай** вона молиться і розбиває тисячі колін (підрядна допустава), **але** вона ніколи не буде Божою* (Іван Драч);

➤ **багатокомпонентне складнопідрядне речення з послідовною підрядністю**; у ньому перша підрядна частина стосується головної, друга – першої, третя – другої і т. д.; на межі предикативних частин уживано зазвичай кому: *У старечій пам'яті зринув місячний вечір, стернище, його рідня – Марко, Палажка та їхня вродлива донька Соломія, **що** стояла у вишитій полотняній сорочці під полукіпком, сяяла такою вродою, **наче** то стояла сама Україна, сяюча, принишкла перед тим, **як** її розіпнуть на хресті...* (Катерина Мотрич);

➤ **багатокомпонентне складнопідрядне реченні змішаного типу**, наприклад, з однорідною і послідовною підрядністю, причім однорідні частини теж можуть засвідчувати різний тип зв'язку – безсполучниковий: *І хоч УНР як держава українського народу не встоялася під тиском зовнішніх сил, передусім більшовицької Росії (підрядна допустава), головним здобутком її нетривалого існування стало те, **що** Україна перестала бути ідейною провінцією, її **духовність відтоді самобутня і самовизначальна** (однорідні підрядні означальні частини) (Олег Ольжич) і сполучниковий: *Чи ти знаєш, **зажурена** нене, **що** не страшно ворожих закуть, а страшне те залізо сталене**

(однорідні з'ясувальні підрядні частини), *що сини тебе в нього заб'ють?* (підрядна означальна частина) (Дмитро Павличко).

Багатокомпонентне безсполучникове речення – його частини поєднуються в єдине структурно-семантичне й комунікативне ціле лиш інтонаційно. На письмі різновид інтонації передає відповідний розділовий знак – кома, крапка з комою, тире, двокрапка: *Присмерк голубить скуйовджені хмари, стомлено день засина, звихрений вітер бурею марить, кличе когось вишина* (Ольга Яворська); *Нещасні сім'ї – різні у нещасті: там скрізь взаємних докорів сліди, там зрада й недовіра – гості часті, там завжди важко істину знайти* (Віра Котович); *Захмарене, завіяне вкінець, болотом, мерзлотою, злом всесуцце, – душа терпить, вривається й терпець на всі віки – минулі і грядущі...* (Любомир Сеник).

Багатокомпонентне речення змішаного типу являє собою поєднання предикативних частин на основі різних видів сполучникового й безсполучникового зв'язків. У них можливе вживання якогось одного (коми) чи різних розділових знаків – це залежить від характеру семантико-синтаксичних відношень між частинами, пор.: *Кликала когось жалібно сива горлиця, добував із золотих небесних сот золоті меди соловейко, розливав їх по землі, **та** не було кому пити той неземний нектар* (Катерина Мотрич) і *Знаю, знаю, **та** вже не боюся, що розіпнуть вони матір сліпма; я за них на хресті помолюся, **бо** нема в мене інших, нема* (Дмитро Павличко); *Прислухаймось до шелесту тополі, до стогону бурхливого Дніпра, – їх віще слово кличе нас до волі, **що** пружним серцем груди розпира* (Ольга Яворська); *Від гніву серце полум'ям горить: на вівтарі великого кохання іржавим цвітом зацвіло страждання, **яке** донині садові болить* (Ольга Яворська).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених фрагментах текстів відшукайте складне багатокомпонентне речення. Встановіть його тип та поясніть уживання

розділових знаків у ньому. Якими правилами вмотивовані розділові знаки в решті речень?

1. Тут народився він, син Володимира Святого та полоцької княжни Рогніди. Тут правив більше тридцяти років, розбудував місто – одне з найбільших у Європі. Оточували Київ за часів Ярослава неприступні вали, а для в'їзду були три брами. Головна звалась Золоті ворота. Окрасою Києва стала церква на честь святої Софії. Для її будівництва князь запросив кращих майстрів із Візантії. До наших днів дивує своєю красою Софія Київська, неперевершеними є її архітектура, живопис і найвищого гатунку мозаїка. Не шкодував коштів Ярослав і на інші церкви, на нові міста. Він розбив ворогів Русі і заклав на її рубежах міста-фортеці. Київ став великим містом, «другим Царгородом», а розорена, спустошена колись набігами кочівників Русь перетворилася на могутню багату державу в центрі Європи, крізь яку проходили головні торгові шляхи (П. Загребельний).

2. Наш сусід, на нашу голову, без України не може жити і мріє про Україну-колонію. Але вірю, що це не триватиме вічно і Україна все-таки поєднає все найпрогресивніше. Ми повинні зберегти свою націю, бо людина без національності перетворюється в ніщо (Анатолій Дімаров).

3. Чим вищий п'єдестал побудуємо для тих, що стали символом наших визвольних змагань, тим далі падатиме світло від цього символу – і тим ширші маси бачитимуть яскравий дороговказ для свого життя і своєї боротьби! І тому в мільйони рупорів мусимо кричати про наших героїв і на найвищих висотах різьбити їх імена... (Олена Теліга).

2. Прочитайте наведені речення. Встановіть їх тип, поясніть уживання розділових знаків у кожному зі складних речень.

1. Любов, дитино, – то діамант на росі, що доти світиться, доки сонечко не припече. То пушок кульбаби, що доти радує око, доки вітрець не повіє... (Ірина Вільде). 2. У нас воля, Киліяно. Почула б ти, як гомонить весною Великий Луг, як клекоче на порогах Чортоник, як співають козаки над Скорбоною. І осокір

ворушить листям... (Юрій Мушкетик). 3. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей (Олександр Довженко). 6. Українці-емігранти називали цю студентку-поетку [Олену Телігу] «пупількою української еміграції», бо вона завжди і всюди всміхалася усміхом любові до світу, до сонця, і сама була як сонце, що обдаровує своїм промінням усі живі істоти, добрі і злі (Ірен Роздобудько). 7. З келиха прощань журби надпито, дні зімкнулись в чорному каре. Цвяхне далеч – вдарить кінь копитом, і дорога повід підбере (Любов Проць). 8. Тоді як земля – попелище і дім – тільки сниться вночі, – відмолює тризну Всевишній по кожній зболілій душі (Уляна Галів). 9. І знову тугий шовк вітру налягає на лице, на груди; знову поважно й велично танцюють круга ліси та вітряки; хлюпає й буркотить за бортами Дніпро (Володимир Винниченко). 10. Вібрує далечінь, осяяна весною, і бродять замислом зворушені думки, – що вибродить у них – мені ще не в тямки, я тільки збуджений якоюсь таїною (Іван Гнатюк).

3. Вставте пропущені розділові знаки, поясніть їх, встановивши тип кожного з багатокомпонентних речень.

1. І як впаде останнє слово тієї праведної мови котру зневажили здрібнили чужинським крамом замінили тоді вже пізно прозрівати настане судний час розплати (Марія Чумарна). 2. Стояла така тиша що я чула як капає роса на листя й шарудить їжачок під парканом (Марія Матіос). 3. Так ми батожили словами наш народ щоб розбурхати його з мертвячої сплячки та водночас говорили хто він і яке в нього майбутнє (Роман Іваничук). 4. Кожен хто має душу хоче час від часу побути на самоті. І це не свідчить про відчуження чи відсутність любові просто існують внутрішні вітри що дмуть

пронизливо й крижано і душа воліє цим холодом не обдавати інших найрідніших (Андрій Любка). 5. Життя пісня хоч і не завжди весела та хтось повинен співати щоб люди людьми були а не робучою худобою (Роман Іваничук). 6. Зблисло сонце і сховалося за хмари. Гримнув грім пів неба розколов з прірви злива ллє і сіє сірі чари (Любомир Сенік). 7. Воля в житті найдорожча але мені ти миліш сам я приборкав би крила тінню твоєю б я став (Олександр Олесь). 8. – Чи ти знаєш зажурена нене що не страшно ворожих закуть а страшне те залізо сталене що сини тебе в нього заб'ють? – Знаю знаю та вже не боюся що розпнуть вони матір сліпма я за них на хресті помолюся бо нема в мене інших нема! (Дмитро Павличко). 9. Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду тільки той віддав всю душу все що зміг народу (Олександр Олесь). 10. Нам шепочуть херсонські черешні чорноморські глибокі жита краще волі години прийдешні як минулі тюремні літа (Дмитро Павличко). 11. Звичай такий існував здавна що людина мовби вмирає в своїй роботі віддаючи їй свою душу і вміння як зернина кинута в землю темну теплу й вологу гине з загибелі своєї проростаючи пишним зелом (Павло Загребельний). 12. Хочете знати як країна управляється і яка її моральність прислухайтеся до її пісні (Конфуцій).

ТЕМА 15. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПЕРІОДОМ

Базові поняття: період, його диференційні ознаки; попередня (перша, основна) частина; завершальна (друга) частина; багатокомпонентне складне речення; ускладнене просте речення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Період (від грецьк. *periodos* ‘кружний шлях; обертання’) – гармонійно й чітко організована структура за зразком багатокомпонентного складного речення або значно ускладненого (однорідними членами) простого, якій властиві цілісність теми, повнота й динамізм змісту (переважно з елементами образності й широкими асоціативними зв’язками), також ритмічність, передана підвищенням голосу в першій частині періоду та його зниженням – у другій [Загнітко, 548]. Це не особлива синтаксична одиниця, а лише своєрідний різновид простого чи складного речення, актуальний із погляду стилістики.

Диференційні ознаки періоду:

- 1) побудова за схемою речення – простого ускладненого чи багатокомпонентного складного;
- 2) найзагальніший поділ на дві частини;
- 3) глибока пауза на межі цих частин, фіксована на письмі відповідним розділовим знаком, звичайно комою й тире; можливі також двокрапка і просто кома
- 4) ритмомелодійність.

За будовою та інтонаційним оформленням період має дві частини: **попередню** (першу, основну) і **завершальну** (другу).

Попередня частина – це констатація фактів, аргументів, які підводять до висновків або узагальнень; для неї характерні однотипність побудови компонентів та поступове підвищення тону голосу.

Завершальна частина – це висновок або узагальнення; їй властиві компактність побудови та зниження голосу.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. *Прочитайте і встановіть спільне та відмінне в пунктуаційному оформленні поданих нижче періодів.*

1. Коли надія мертва, як саван,
накинений на все життя відбуте,
тривожне, трудне, гірко не забуте,
хоча збулось, як вільний океан;

коли німіє з болю серце в скруті,
законом вічним вписане в той стан,
що на безмежжі, наче великан,
лягає в простір в позамежні суті, –

то як же в ту дочасну, ніби вічну мить
свій час, свій біль, нескінчене страждання
нести у даль, що вічністю тремтить,

і все, що є, що було і буде, до останніх
хвилин буття в тобі, немов кохання,
повік могутнім дзвоном веселить (Любомир Сеник).

2. У п'ятницю перед вербницею, чотирнадцятого квітня, коли сонце великою краплею огню висіло над канівськими горами, а на душі було так легко і так якось тепло, коли в душу та уяву тиснулись почорнілі картини зі стін храмів, як то їде на худому осляті живий Бог до Єрусалиму та як то під копита ослят юрби тодішніх людей стелять на порох барвисті свої одяги, коли над клунями вперше цієї весни з лоскотливим щебетом навскіс прошмигнули

кілька разів ластівки, а на городі дівчата в один голос співали чи вже доспівували про заручення якогось там Василя з якоюсь там Маланкою, – саме в цей час десь звідти, від Прохорівки, раз за разом бухнуло, і над Дніпром та Каневом на тамтой бік прошуміло кілька стрілен, що розсипались луною вибухів над рікою (У. Самчук).

3. Коли ти бережеш залізний спокій
всупір загальній паніці й клятьбі,
коли наперекір хулі жорстокій
між невірів ти віриш сам собі.
Коли ти вміє ждати без утоми,
обмовлений, не станеш брехуном,
ошуканий, не піддаєшся злому
і власним не хизуєшся добром.
Коли тебе не порабують мрії,
в кормигу дум твій дух себе не дасть,
коли ти знаєш, що за лицедії –
облуда щастя й машкара нещасть.
Коли ти годен правди пильнувати,
з якої вже зискують махлярі,
розбитий витвір знову доробляти,
хоча начиння геть уже старі.
Коли ти можеш всі свої надбання
поставити на кін, аби за мить
проциндрити без жалю й дорікання –
адже тебе поразка не страшить.
Коли змертвілі нерви, думи, тіло
ти можеш знову кидати у бій,
коли триматися немає сили
і тільки воля владно каже: стій!
Коли в юрбі шляхетності не губиш,

а буди з королями – простоти,
коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
нічим тобі не можуть дорікти.
Коли ти знаєш ціну щохвилини,
коли від неї геть усе береш,
тоді я певен: ти єси людина
і землю всю своєю назовеш (Ред'ярд Кіплінг;

переклад Василя Стуса)

4. Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі; ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскоче до обрію; ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві, – ніщо не розвіває, ніщо не порушить степового величного спокою (Олесь Гончар).

2. Спишіть речення, вставивши пропущені розділові знаки. Чи можна вважати кожне з них періодом? Свій висновок обґрунтуйте.

1. Поки світ заклопотаний був своєю щоденністю поки повивався дрімотністю чи роздирався чварами поки десь там страждали раділи кохалися спали молилися богам зраджували геройствували тут не знали нічого окрім стояння на сторожі мосту вважаючи все інше нікчемністю дріб'язком безглуздя (Павло Загребельний).

2. Мов дерево серед степу безлисте
в осінні бурі б'ється і скрипить
і скрип той чує поле болотисте
отак душа моя терпить
слаба безкрила холодом прибита
мов ластівка у річці зиму спить (Іван Франко).

3. У той час коли Україна від найменшого корінчика по верховіття небес була напоєна піснею коли з нею народжувались виростали і відходили в ірій коли пісня була такою ж насущною необхідністю як вода і хліб тоді сам устрій

життя був інший люди по-іншому розуміли своє призначення у світі (Марія Чумарна).

4. І вицвітали писані тарелі
і плакав батько і пливли роки
коли над нею не було вже стелі
а тільки небо небо і зірки (Ліна Костенко).

ТЕМА 16. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ДЛЯ ОФОРМЛЕННЯ ПРЯМОЇ МОВИ

Базові поняття: пряма мова; непряма мова, слова автора; лапки; діалог.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Пряма мова – чуже мовлення, передане дослівно (зі збереженням лексичних, граматичних, стилістичних особливостей), без змін.

Пряма мова складається 1) зі слів автора; 2) самої прямої мови.

Слова автора можуть стояти 1) перед прямою мовою; 2) після прямої мови; 3) всередині прямої мови. Позиція слів автора визначає спосіб пунктуаційного оформлення прямої мови:

➤ слова автора перед прямою мовою – після них двокрапка, пряма мова в лапках та з великої літери перше слово: *Якось Кирило Гаморак, тесть письменника та знаний священник, посол до австрійського парламенту, прочитавши подарований йому «Камінний хрест», промовив: «**Не пишіть так, Стефанику. Бо вмрете**»* (Віра Котович);

➤ слова автора після прямої мови – пряма мова в лапках, після неї, якщо це речення розповідне, – кома й тире, слова автора з малої літери; якщо речення питальне, – знак питання перед лапками; якщо окличне, – знак оклику, якщо незавершене, – три крапки, тире після них усіх та лапок, слова автора з малої літери: *«**Розп'яти їх!**» – сказав Нерон глумливо* (Дмитро Павличко);

➤ слова автора всередині прямої мови: *«**Гей ви, – кричали нам, – звірні пожива, скажіть, коли ви згорите дотла?!**»* (Дмитро Павличко); *«**Яка дурниця, – подумки відповідала Олена. – Я повертаюся в Україну не одна, а з вірними друзями з ОУН, з-поміж яких Ольжич, які окрилені великою метою й завжди підставляють дружнє плече. Розчарували ви мене, пане Євгене**»* (Богдан Червак); замість лапок може бути використане тире на початку прямої мови, записаної з абзацу:

–Я невинадково затримає цих молодих людей, генерале, – сказав Петлюра. – Прошу знайомитися, це отаман Соколовський, котрого я хочу кинути на підпряжку до ваших галичан (Василь Шкляр).

Непряма мова – мовлення якоїсь особи та слова автора, відтворені у вигляді складнопідрядного речення, пор.: *Олег Ольжич сказав: «Хто має уші – хай слуха! Хто має серце – люби!»* та *Олег Ольжич сказав, що той, хто має уші, хай слухає, той, хто має серце, хай любить.*

Діалог – це мовлення двох (кількох) осіб, позначене смисловою та інтонаційною єдністю. Він складається із реплік, кожен з яких записують з нового рядка:

Серед публіки було чимало вродливих панночок, які сміливо підбігали до [січових] стрільців і, спалахуючи рум'янями, дарували їм квіти. Святково вбрані поважніші дами кидали воякам букети до ніг.

– Та ж Київ геть-чисто наш, – зворушено промовляв Михась Проців. – Більше український, як ополячений Львів! Но?

– Господи, як я сі тішу, – раз у раз повторював Петро Гультяйчук. – Хлопці, якби ви знали, як я сі тішу.

– Но-но! Не плач, – казав йому Михаць Проців, і в самого тремтіли губи. – Не плач. Видиш, кіко кобів на тебе сі дивит.

– То не я, – витирає рукавом очі Петро. – То радість плаче (Василь Шкляр).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. У наведених реченнях виділіть слова автора та пряму мову, поспостерігайте за вживанням розділових знаків при ній. Сформулюйте правила, яким воно (уживання) підпорядковане.

1. Сказав юнак, поглянувши на цвинтар: «Минуле наше тут». «Майбутнє», – поправив його дід (Василь Куйбіда). 2. «Навіщо ти вбив його? – підвела суворі очі Зореслава і пройняла осудливим поглядом князя, що сидів

перед пригаслим вогнищем посеред дитинця Тустанського замку. – Чом ти забув, що найбільший дар для народу – співець?» (Роман Іваничук). 3. Я сказав батькові: «Тату! У Стопчатові повторилося чудо з Канни Галілейської – вода в криниці обернулась на вино!» (Дмитро Павличко).

2. Прочитайте наведені фрагменти текстів. Що їх об'єднує? А що різнить?

1. [Нестор] дістав з-за ікони Божої Матері сувій чистого пергамену, поставив перед ним малесенький глиняний кухлик з чорнилом, поклав залізне писало:

–Коли вмієш писати, сідай-но, чадо, за стіл. Учення дається Богом для того, аби іншим передати усе, що знаєш.

Далі розгорнув на столі пергамен, придавив його кінці двома важкими книгами.

–Ось тут і запиши усе. Як скавав до Білгорода. Як князя Василька катували... Живий він... Давид Ігорьович забрав його на Волинь.

–Живий?! – радо сплеснув у долоні Гордята.

–Але ти запиши, запиши... Як мені оповідав. Усі імена грішників... сі їхні слова... Щоб люди знали про гріхи можців...

–А сам пощо не хочеш записати?

–Не можу я, чадо. У мене державний літопис. Мушу в ньому писати, яким має бути державець, які добрі діла чинити. Щоб інії наслідували.

–Мудро говориш, отче.

–Може... Але сіє – важка мудрість, повір (Раїса Іванченко).

2. Роман стримано вклонився і пішов у браму, Мадлена пильно подивилася йому вслід. Потім обернулася до мене. «Якийсь він дивний», – сказала. – «Він добрий і розумний, – відповів я. – І дуже бідний». – «А ви?» – «Я отримую непогану платню». – «То візьміть його на своє утримання», – промовила іронічно. – І Мирона Костецького теж візьміть: йому не дали довчитися. І Каську Гуляйногоу, і навіть Шулера. Всі ж бідні. Тільки ви...» – «І

Євгена Курилича?» – втрапив я в її насмішливий тон і відразу ж пожалкував. Вона зневажливо глянула на мене й сказала шорстко: «Євгена не чіпайте. Він – багатий» (Роман Іваничук).

3. Прочитайте діалог, виділіть слова автора. У чому їх особливість?

Він глянув Оксані у вічі: на нього спокійно дивилися дві печально-ніжні краплі погідного осіннього неба у чорному віночку. Він тихо сказав:

– У вас гарні очі.

– Дякую за комплімент, – спробувала посміхнутися. – Але скажіть, як вас звати.

– Ярославом. Ярослав Грицан, – він також чомусь посміхнувся, однак злісно і єхидно. – А чим займаюсь? Жду смерті. Чого ви так дивуетесь? Я цілком серйозно: сиджу і жду смерті... А вона, дурна, не приходить...

– Навіщо так жартувати? – стемніли дві печально-ніжні краплі погідного осіннього неба у чорному віночку довгих вій. – Погані жарти до добра не приводять. Треба жити (Євген Куртяк).

4. Перепишіть фрагмент тексту з прямою мовою, вставте необхідні пунктограми.

Василь Пачовський виступив з гурту студентів високий брюнет. 1901 року я був свідком і учасником подій у Львівському університеті, які закінчилися сецесією – виходом з університету шестисот студентів. То був початок студентської революції у Львові, жертвою якої через дев'ять років став Адам Коцко. Вдумайтесь лише в це фатальне число: полк української інтелігенції, покликаний повернути зір і слух знедоленому народові, змушений був покинути рідний край тільки тому, що домагався визнання матірньої мови на своїй землі. Це справді дикунство. Італійці домоглися створення утравістичних* університетів в Інсбруку і Трієсті... (Роман Іваничук).

*Утравістичний (лат.) – двомовний

5. Сформуйте з наведених висловлень діалог, застосувавши відповідні розділові знаки.

Ще більше приголомшив Грицана наступного дня симпатичний міністр: він зустрів Грицана не те що стримано – у його великих чорних очах Ярослав прочитав тривогу. Ба навіть не стільки тривогу, як щось інше: було таке враження, ніби міністр чимось завинив перед ним.

Допіру були в мене поляки, поручкавшись, сказав міністр. Вони пропонують бориславську нафту взамін на зброю... Але Борислав не їхній вигукнув у відчаї Грицан. Борислав – місто нашої республіки. Гаразд, я подумаю... А поки що огляньте фабрику зброї порозумійтеся з власником. Скажіть одверто, пане міністр, нам що-небудь світить? Чи, може, їхати геть? Гроші маєте? Трохи. Беріть у власника фабрики готівкою, скільки можете змовницьки порадив міністр. А щодо обміну «нафта-зброя», то я докладу всіх зусиль, щоб така угода була укладена. А поки що їдьте негайно... Моє авто до ваших послуг (Євген Куртяк).

ТЕМА 17. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ЦИТАТОЮ

Базові поняття: цитата – повна, часткова; епіграф; лапки та три крапки у цитаті, особливості їх використання; посилання на цитування, способи його оформлення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Цита́та (лат. *citatio*, від *cito* ‘зрушую, викликаю’) – невеликий за обсягом фрагмент певного твору – художнього, наукового, публіцистичного чи будь-якого іншого, наведеного в тексті / мовленні іншого автора чи доповідача. Їх використовують здебільшого на підтвердження слушності тієї чи тієї власної думки.

Цитати можуть бути по-різному використані в авторському тексті. Наведені як епіграф (від грец. *ἐπιγραφή* ‘напис’; прислів’я, влучний вислів, афоризм, подані перед текстом певного твору або перед його окремими частинами, розділами, підрозділами тощо) до нього, записуються без лапок, наприклад:

*Тільки через власну державу нація стає
творчим чинником історії й повноправним
господарем власної долі. Без цього нація
завжди й неминучо стає предметом поневолення
й визиску інших державних націй.*

Микола Сціборський

Цитати, включені в авторський текст, беруть у лапки та зазначають джерело цитування, наприклад: *І проклямація Карла XII звучить як вираз думання тодішнього українця: «Відомо всьому світу, що народ руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, тобто од самого себе залежним під правлінням князів своїх чи самодержців. З’єднався потім з Литвою і Польщею для спротиву з ними проти татар, що їх руйнували, але*

пізніше за насилля і несамовитості поляків звільнився від них власною своєю силою і хоробрістю, з'єднався з Московією добровільно і по одному одновірству, і зробив її таку, як вона тепер є» (Олена Теліга); «Розподіл генів на диво добре погоджується з поширенням мов», – пише Луїджі Лука Каваллі-Сфорца» (Ярослав Радевич-Винницький).

Автор твору може використати цитату не повністю, а частково, з пропусками певних її фрагментів, позначуваними в тексті трьома крапками, які можуть бути записані в дужках (квадратних, кутових) або без них, також без трьох крапок, якщо цитата оформлена як компонент речення чи підрядної частини складнопідрядного речення, пор.:

1) *Отже, М. Брайчевський застерігає: «Одна з основних помилок досьогоднішніх студій у галузі слов'янської етнології полягає в тому, що проблема ставиться як етногенез взагалі... Такого народу – слов'яни – не існує в природі: існують конкретні слов'янські народи... процес формування кожного з цих народів міг і повинен був мати своєрідний характер, а може, і зовсім різні шляхи розвитку» (Станіслав Губерначук);*

2) *У 20-х роках минулого століття «Радянська Україна не мала власної армії, валюти, бюджету, коштів, тобто більшості ознак незалежної держави [...] По суті, Україною управляли наркомати, а сама республіка перетворилася на автономну область РСФРР», як писав Ярослав Грицак у «Нарисі історії України» (Орися Демська);*

3) *Вплив мови на душу людини не залишається поза увагою і в антиукраїнських дискурсах. Так, А. Царинний зауважував, що «самі душі людей, схильних піддаватися чужоземному тискові за своєю суттю є млявими, нестійкими, маловартісними. <...>. Приклади пониження морального рівня одночасно з переходом у чужу народність ми бачимо навіть у двох обдарованих поляках, які зіграли значні ролі в російській журналістиці і літературі – у Тадеї Булгарині та Осипі Сенковському» (Ярослав Радевич – Винницький);*

4) Хронікер Роберт Глостерський обурювався: «... Люди невисокої думки про тих, хто не знає французької мови. Але люди низького стану тримаються англійської мови і зберігають її. Гадаю, що немає на світі іншої країни, крім Англії, де люди не дотримували би своєї мови» (Ярослав Радевич –Винницький);

5) У своїй біографії Дещо про себе самого Іван Франко згодом напише: «... на превеликий гнів деяких моїх близьких братів-русинів, наважився скласти з відзнакою докторат з славістики у Відні та завітати на викладання української літератури у Львівському університеті» (Ярослав Лопушанський);

6) Як зазначає видатний французький мовознавець А. Мартіне, «мова перемагає своїх суперників не завдяки якимось внутрішнім якостям, а тому, що її носії є войовничішими, фанатичнішими, культурнішими, заповзятішими» (Лариса Масенко);

7) Юрій Клен писав, що поезія Олени Теліги позначена «шляхетною посвятою» і «лицарським служінням» (Богдан Червак).

У цитату автор тексту може вставити власне уточнення чи коментар – у такому разі використовують дужки (круглі, квадратні) з наведенням через тире своїх ініціалів або скорочень на зразок *Ред.*, *Упор.* тощо:

Павло Житецький зауважував: «Звідси ж (з латинської та латинізованої польської мови – Я. Р.-В.) вони (українські письменники – Я. Р.-В.) запозичували всі риторичні засоби висловлювання, що, як відомо, дають спокусливу можливість мислити без думок» (Ярослав Радевич-Винницький).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Диференціюйте речення з прямою мовою та цитатою. Назвіть критерії, що допомогли вам визначитися у цьому, та способи уведення цитати в текст.

1. Національну ідею М. Міхновського можна окреслити одним реченням: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж

по Кавказькі». Цю ідею він розвинув у творі «Конфесіон де фуа» («Політичне вірую молодого українця»), опублікованому 1893 р. у львівській «Правді».

Як основну засаду цього політичного «вірую» М. Міхновський вважає історичну правду, що «кожна людина є складовою частиною своєї нації, тому й доля кожної людини залежить насамперед від долі її нації. Нація ж може розвиватися вільно з користю для її членів тільки тоді, коли матиме самостійну державу» (Б. Бобин).

2. Невідомий промовив саркастично, театралью змахнувши правою рукою:

«Дивно, правда? Ці вчені голови, ці ерудовані уми створили сотні наукових праць, а скільки промов і лекцій виголосили, а скільки навігукувалися гасел, патріотичних фраз, однієї лише істини збагнути не зуміли – що рідною мовою, цим першоелементом людського мислення, має право користуватися кожна суцна на землі людина. Дикуни... Мало – вбивці! Це вони інспірували нечуваний у світі злочин – мародерство в стінах храму науки!» (Роман Іваничук).

3. Допоки в народі залишається його мова – його серце, «воно знову оживає і сміється знову»: народ внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу. Перемога над ним це не перемога: нелюдські утиски зроджують протест, бунт і перманентні повстання (Борис Харчук).

4. Ніхто з щирих синів України не має права сказати: «Досить! Я все зробив», поки хотя один клапоть землі, населений українцями, буде матись під чужою владою! (Гнат Порохівський, полковник армії УНР).

2. На прикладі цього фрагмента з інтерв'ю діячів руху опору в СРСР із групою політичних в'язнів Пермського концтабору наприкінці 1974 року обґрунтуйте можливість поєднання прямої мови та цитати в одному висловленні та зробіть висновок про особливість вживання лапок у таких типах синтаксичних побудов.

Ігор Калинець відповів: «Як кожен в'язень болю серцем за свободою, але враховуючи тверезо сьогоднішню пригноблюючу ситуацію в Україні, я волю табір і, як казав Антонич, “хвалю життя жорстоке і сукате”. Воно дає мені друзів, відданість яких виявляється у щоденних випробуваннях, а не в богемі. І тут знову згадую молитву Антонича: “Але молимося зорям дальнім, щоб нам дали на світі цім життя величне і страдальне”».

3. Прочитайте наведений уривок тесту. Запишіть його, вставивши розділові знаки, яких бракує.

Не знецінюй чого сам не маєш поважно мовив Стрижак. Молитва то річ дорога й ніколи занадто. Бо й що в світі найдорожче? Золото? А яке золото знає чоловік? Коване платане прутове прядене й парене ось і все. А молитва, сам згоден, – на кожен день і на кожен випадок і до кожної справи нова й своя. Сказано ж Із плодів уст своїх насичується чоловік добром і по вчинках рук його нагорода йому. І ще сказано в мудрого Соломона Уста правдомовні в віках перебувають а язик ложний на хвилину (Павло Загребельний).

ТЕМА 18. ДУЖКИ, ЛАПКИ ТА СКІСНА РИСКА ЯК РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ. ПРАВИЛА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ. КОМБІНОВАНЕ ВЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Базові поняття: дужки; лапки, їхні різновиди; скісна риска; комбіноване вживання розділових знаків

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

У системі графічних і пунктуаційних засобів української мови наявні різні види дужок – круглі, квадратні, кутові.

Круглі дужки використовують у таких випадках:

– для пояснення вжитих у тексті маловідомих слів, термінів, запозичень, для наведення прикладів-ілюстрацій до певних тверджень тощо: *Ідіолект (від грецьк. *ἴδιος* – «свій», «особливий» і (διά)λεκτος – «розмова») – це мова мовлення окремої особи (Ярослав Радевич-Винницький); Емоційно-експресивними є віддієслівні утворення загального роду з суфіксом -ло (грюкайло, міняйло) (Світлана Бибик)*

– для виділення підзаголовків у назвах статей, творів, книжок: *Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах (безособові речення на -но, -то із знах. відмінком додатка) (Юрій Шевельов);*

– для виокремлення у висловленнях вставлених конструкцій: *У Франка і в Луцького згодом (як Остап змуженіє) виявиться багато спільного... (Надія Мориквас);*

– для вказівки на автора певного висловлення – а); для фіксації посилань у текстах наукових творів – б); для виділення ремарок у драматичних творах – в), наприклад:

а) Другий важливий здобуток мовознавчої науки XIX століття полягав у доведенні органічності рідної мови для кожного народу (В. Гумбольдт, О. Потебня, Ф. Буслаєв та ін.). Вона – не випадковий засіб, а особлива,

притаманна саме цьому народові форма мислення, втрати якої нічим не можна компенсувати (Іван Дзюба);

б) Треба сказати, що наступ більшовиків на українську націю, який почався з терористичних операцій проти інтелігенції та заможнішої частини селянства, був розрахований точно. Саме ці дві верстви становили соціальну базу мовно-культурного самоствердження так званих селянських народів, до яких на початку ХХ століття належав і український народ (Масенко, 2017, с. 72).

в) О к с а н а (до Ганни холодно, яось надміру спокійно).

Я вийду. Дай мені московське вбрання.

(Ганна кидається до скрині).

А ви, матусю, наготуйте меду.

Іди, Степане, бав тим часом гості (Леся Українка);

– для запису знака оклику чи питання, що акцентують на певному слові / словосполученні / думці: *Українські слова мед і страва 448 р. (!) були записані Пріском Панійським у таборі гунського володаря Аттили на території сучасної України.*

Квадратні ([]) дужки

– для фіксації пропуску в цитаті: *Ось що пише з цього приводу О. Стрижак: «Все ж гадаємо, що стародавні слов'яни [...], дійсно генетично були пов'язані саме з Середньою, а не, скажімо, Нижньою Наддунайщиною»* (О. Царук)

– для оформлення посилань у наукових текстах: *Важливу роль мови в баченні світу й способі мислення того чи того народу переконливо довів О. О. Потебня [Потебня 1989, с. 372–373];*

– для вставлення в текст цитати пояснення чи відновлення скороченого в ній слова: *Нехай ваші слова [communication в англійському перекладі «Євангелія» короля Якова] будуть так або ні: те, що більше – від лукавого* (Мт 5: 37)

Кутові (<>) дужки вживають у цитатах для фіксації пропусків у них: *«Замість людських почуттів суспільством оволодів страх. Страх бути собою. Розмовляти своєю мовою. <...>. СТРАХ – це єдиний – і тотальний –спадок, який система залишила українському суспільству. Цей принизливий спадок передається з покоління в покоління, вивітрює з людей мову. Гідність. Пам'ять»* [Пахльовська 2007: 8].

Лапки (« », “ ”, „ “, рідше (переважно в рукописному тексті) „ ”) уживано: а) якісь одні з них:

– для фіксації прямої мови: *Мама йому каже: «Може, тобі молочка свіжого?»* (Валентина Мастєрова);

– для виділення, словосполучень, висловів як чужих, незвичайних, уперше вжитих чи позначених презирством, іронією або сарказмом: *Українознавча компонента покликана, серед іншого, руйнувати негативні стереотипи щодо українців як «ледачих» і «зрадливих» (росіяни), «різунів» (поляки), «юдофобів» (євреї)* (Ярослав Радевич-Винницький);

б) лапки різної форми – зовнішні (зазвичай кутові лапки, або «лапки-ялинки» («»)), і внутрішні («лапки-лапки» (“...” та ін.) – коли в цитаті або прямій мові є інші цитування, іронічні вислови, назви творів, кораблів, театрів тощо):

Як сказав 1687 року сучасник і колега Джона Локка по Королівському Товариству Джон Волліс, «нашою англійською мовою ми кажемо “дискурс” одного разу для позначення внутрішнього міркування, іншого – у зв'язку із зовнішньою розмовою» (Джон Петерс).

Скісну риску вживають

а) з відступами:

– здебільшого в наукових та офіційно-ділових текстах як розділовий знак при однорідних членах речення в значенні сполучників *і* та *або*, наприклад: *Протиставлення вибудовується за опозицією «високе / низьке, престижне / непрестижне, нормативне / ненормативне»* (Лариса Масенко);

– на позначення певних співвідношень: *долар / євро*;

б) без відступів:

– на позначення років, наприклад: у 2024/25 н. р.;

– на позначення скорочень, наприклад: х/ф, т/с.

Комбіноване вживання розділових знаків можливе:

– наприкінці речень – поєднання знака питання і знака оклику, знака оклику / питання та трьох крапок, наприклад: – *Хіба сьогодні Зелена неділя?.. Так пахне у церкві любисток...* (Софія Майданська);

– за оформлення прямої мови – поєднання коми, знака оклику, знака питання, крапки і тире: – *Отче, – сказав тато тихо, – маю з вами порадитися* (Теодозія Зарівна); – *Тату, та що це вона?! – не втерпіла Галя.– Я чула, що в неї не всі дома – люди балакають* (Катерина Мотрич);

➤ у реченнях із вставленими конструкціями, коли вони взаємодіють з іншими видами ускладнення речень чи коли вжиті на межі предикативних частин у складному реченні, наприклад: *Нарешті, коли всі засинали (я визначала цей момент за станом загального втихомирення – приблизно через п'ятнадцять хвилин), мені під ковдрою ставало неймовірно нудно і треба було повертатись на грішну землю* (Тетяна Малярчук).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. На прикладі наведених мікротекстів зробіть висновок про особливості вживання пунктограми «дужки».

1. Звечора над Дівич-горою, де стояла прадавня кам'яна баба, висвітлювались високі вогнища. Якщо трохи відійти від Лепесівки туди, де закінчувалась вулиця високою невідь-ким насипаною могилою (ніхто з дулібського люду того не пам'ятав), то можна було розгледіти, як біля вогнищ миготять чорні тіні. А коли підійти ближче до тої Дівич-гори, то можна було розчути й дівочі пісні, й парубоцькі погуки, що котилися понад нивами й лісами і тихо плескали в хвилі Бугу-ріки <...> (Раїса Іванченко).

2. Вивчення проблеми співвідношення понять мови та мислення в історії мовознавства концентрувалося в різних аспектах: філософському, логіко-граматичному та психологічному. Щодо філософського бачення цієї проблеми, то перші наукові тези простежуємо в працях античних учених (Геракліт, Платон, Аристотель, Декарт, Г. Кордемуа та ін.), у яких уже був висвітлений безпосередній зв'язок між цими категоріями. У своїх працях Геракліт указував на універсальність мови та мислення як основи, яка повинна бути загальною для всіх людей. «Мислення – загальне для всіх... Всі бажаючі говорити розумно повинні спиратися на те загальне, подібно до того, як держава [базується] на законі, і навіть ще міцніше» [121, с. 165] (Рита Калько).

3. Глобалізацію як тотальне зоднаковіння (тобто культурно-цивілізаційну гомогенізацію людства – саме у властивих, власне, для нашої доби формах агресивної уніформізації культурного середовища свідомості і поведінки справді геніяльно передбачив ще на початку 30-х років Карл Ясперс. Зокрема у відомому трактаті «Духовна ситуація часу» (1931) він писав: «Об'єднання людей земної кулі спричинилося до *процесу нівелювання, який ми споглядаємо з жахом. Всезагальним сьогодні завжди стає поверхове, нікчемне і байдуже* (курсив мій. – Р. К.) (Роман Кісь).

2. Проаналізуйте вживання лапок у наведених текстах. Одним чи різними пунктуаційними правилами воно регламентоване? Свій висновок обґрунтуйте.

А чи ставили ми собі питання: «Як так сталося, що народ “кріпаків” зайняв найбільшу та найродючішу територію в Європі?» Україна за розміром приблизно така, як Британія, Румунія і Польща, разом узяті.

Яким чином «сільська» мова, «малоросійське наречіє, которого не существует» має сукупно до мільйона слів???

Перші українські слова (*мед і страва*) записані Пріском Панійським у таборі Аттили на території сучасної України в 448 р. н. е.

Як в «маленьку культуру» вмістилися 200 000 народних пісень, велика національна кухня, орнаменти, обрядовість, архітектура, колосальний живопис, перші в Східній Європі академії і книгодрук, стародавні літописи і кобзарство, гумор, театр Корифеїв і «Березіль», музика Веделя і Березовського, Сковорода і Вернадський?

<...>

І це лише верхівка айсберга.

Мене особисто НЕ дивує фантастична сила українців, продемонстрована в останній рік. Українці були такими завжди. Нам про це кричать історія і пам'ять поколінь. Просто ця пам'ять до нас повертається надто повільно.

<...>

І нам треба терміново навчитися ЛЮБИТИ і ПОВАЖАТИ себе, як це роблять нормальні і незакомплексовані народи. Бо ми не кури, а лебеді, і батьки наші лебеді, і прапрадіди були вільними та прекрасними!

Вони високо літали і в курниках не жили.

Це треба знати і пишатися!

У будь-якій незрозумілій ситуації пишайся Україною!

Це обґрунтовано.

Я перевіряв (Олександр Висоцький).

3. У наведених фрагментах відзначте випадки комбінованого вживання розділових знаків. Поясніть їх.

1. І знов велике серце забилося в Северині. Діти! Навіть малі діти не пом'якшують серце цих мисливців на людей! То, може, краще, що вона їх не має – дітей?! Бо як боронити дітей у такі часи??? (Марія Матіос).

2. Гайка звелась на лікті. Відрада знову заховалась за пологом.

– Не вірю цим обіцянкам. Це все лжа... Тенета, щоб охопити мою душу... щоб мою волю оскопити... Брехня це! – тихо і твердо мовила.

Хан Ітларь недобре блиснув очима. Може, вона і вгадала, що ці тенета сплів для неї, аби упіймати її для себе. Але бач, як вийшло! – потрапив і сам у них. А вона не йме віри... Не вірить йому, хану Ітларю. То його слова – пустий вітер! Він бурею вилетів з вежі (Раїса Іванченко).

3. Батько ж – повна протилежність матері. Тихий, вдома – але тільки вдома! – спокійний, за будь-яких обставин витриманий (Валентин Чемерис).

4. Тож Марина за порадою і захистом йшла не до матері, яку трохи боялася і яку остерігалася, а тільки до батька. (Мати тоді дуже ревнувала і знову спалахувала.) Пан воєвода завжди вислухає і допоможе. А коли не права, лише скаже поблажливо: не треба так чинити, Маринко, тут ти не маєш рації... (Валентин Чемерис).

5. На появу та функціонування у двох тоталітарних державах XX століття специфічної мови, призначеної приховувати огидну реальність і надавати їй привабливого обличчя вперше звернув увагу британський письменник Джордж Орвелл, окресливши її терміном *newspeak* («новомова») у романі «1984» (Лариса Масенко).

3. Відшукайте у текстах різних стилів по одному прикладові на різні випадки вживання дужок і лапок та запишіть їх.

ТЕМА 19. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ КІЛЬКАСТУПЕНЕВОМУ ЧЛЕНУВАННІ ТЕКСТУ. ПУНКТУАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ, ЯКЩО НЕМАЄ ПОТРЕБИ В ЙОГО СТУПЕНЕВОМУ ЧЛЕНУВАННІ

Базові поняття: членування тексту; кількаступеневе членування тексту; абзац, особливості його структурування та оформлення; складне синтаксичне ціле в його співвіднесеності з абзацом.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Для чіткішого структурування та систематизації вміщеної в текстах інформації вдаються до їхнього **членування**, тобто до поділу їх на частини (більші й менші за обсягом) з графічним відокремленням їх одна від одної та з застосуванням таких понять, як глава, частина, розділ, параграф, абзац та буквено-цифрових знаків – цифр (римські, арабські), літер (великі, малі), тире, маркерів тощо для фіксації пунктів переліку. Воно (членування), на думку лінгвістки Наталії Непийводи, є психологічно зумовленим. Психіка людини має певні обмеження. Тож щоб інтелектуально обробити інформацію, людина мусить опрацьовувати її порційно, частинами і лиш після цього в осмисленому й сконденсованому вигляді відкладати в довготривалу пам'ять, щоб згодом долучати до всіх актуальних для неї інтелектуальних операцій.

Найпростіший рівень композиційно-стилістичного членування тексту репрезентують абзаци. **Абзац** – це відрізок писемного мовлення з одного (рідше) чи кількох (частіше) речень, поєднаних за змістом. Поділ на абзаци вважають найвиразнішим показником *логічності* авторського викладу. Абзац, крім того, виконує ще й *естетичну* функцію: суцільний, без абзаців текст викликає в читача певне застереження, навіть несприйняття.

Зазвичай абзац містить якусь мікротему, до уточнення й розвитку якої дотичне кожне з наявних у ньому речень. Абзац починають з нового рядка та з

відступу. Зміна абзацу засвідчує зміну думки або якийсь поворот у розвиткові сюжету.

Складне синтаксичне ціле (ССЦ), або надфразна єдність, – це поєднання в одне семантичне й синтаксичне ціле двох і більше речень, позначених відносною завершеністю певної теми чи мікротеми. Воно містить зачин (початок думки, теми), здебільшого – це перше речення, середню частину (розвиток, виклад теми) й кінцівку – підсумок теми. ССЦ може збігатися з абзацом, а може являти собою поєднання кількох абзаців. Тож це поняття не тотожні.

Кількаступеневе членування тексту стосується великих за обсягом творів – повістей, романів, монографій, дисертацій, магістерських робіт тощо.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Проаналізуйте наведені фрагменти текстів, встановіть їхню стильову належність. Поспостерігайте за їх членуванням. У чому особливість кожного з них?

1. Українські студії за кордоном започатковано в часі масової політичної еміграції українців (початок ХХ століття) з ініціативи представників української діаспори, які розбудовували осередки, що займалися історико-культурними та мовними питаннями в національному контексті. Звісно, перед українськими студіями поставало багато викликів: брак фінансування й академічних вакансій для винятково українських студій, відсутність практичної програми із поширення української мови за кордоном та системи сертифікації знання української мови як іноземної, слабка взаємодія з закордонними представництвами України чи іншими відомствами.

Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну підвищився інтерес до вивчення української мови та зросло захоплення українською мовою, культурою, історією не лише в Україні, а й за кордоном. Наразі Міністерство освіти і науки України веде перемовини з країнами-партнерами щодо вивчення

в їхніх школах української мови як іноземної. Українська мова й культура почали набувати популярності в багатьох країнах світу незалежно від дальності їх розташування до зони конфлікту.

Однією з лідерок у світі за кількістю осередків українських студій є Польща. При університетах Вроцлава, Любліна, Ольштина, Перемишля, Щецина та ін. функціонують кафедри, де викладають та досліджують українську мову, літературу, культуру, історію, політику та польсько-українські відносини. Працюють у країні й кілька аналітичних центрів, які проводять дослідження, пов'язані з Україною, організовують публічні дискусії, обмінні програми та видають переклади української літератури (Вікторія Сухенко, Ірина Сметана).

2. Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю – у країну божевілля і смерті.

.....

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві.

Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

.....

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самотнім, сиротою між людьми, з якими довелося мені жити тепер – на вигнанні.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними (Осип Турянський).

2. Прочитайте уривок із оповідання Катерини Мотрич «За тайною неба» про українське село в час Голодомору. Почленуйте його на абзаци. Свій вибір поясніть. Чи у всіх випадках збігаються ССЦ й абзац?

Табуни туманів розбрелися по селі і повлягалися над молодими житами, неначе соми на річковому дні. Кликала когось жалібно сива горлиця, добував із золотих небесних сот золоті меди соловейко, розливав їх по землі, та не було кому пити той небесний нектар. Прилетіла з луку зозуля, носила із срібної криниці срібну воду й розхлюпувала її на хати, на сади, на городи. Та нікому пити цю земну джерелицю. Вперше в тому весняному плині життя не було гармонії. Не було поскрипування колодязних журавлів, не чути було погейкування на волів, не збивали куряви коні, не полохала досвітку трубним голосом череда. Тоді вдарив на сполох ще один соловейко, за ним третій, четвертий, справжнісінький солов'їний орган... Били золотими молоточками об золоті кувадла, майстрували золоті дзвони і розвішували їх на груші, кущі калини, на пересохлі цямрини. Солом'їна свідомість перечепилася через ті пташині голоси. Почула, як вдарилася об шибку ластівка, клюнула дзьобом раму й впорхнула в гніздечко під стріхою. «Ластівка привіталася зі мною», – подумала жінка, і легкий стогін, схожий на шелест листя, вирвався з її грудей. А ластівка зацвірінчала, радіючи, що гніздечко її ціле, що хата й дворище дочекалися її, що сад знову в кипінні цвіту. Тільки куди ж, у яку безодню витекло з цієї оселі життя? Чому такі темні хвилі б'ють із розчинених дверей? Чому таке сумне дворище? Чому натужно й тривожно дихає рідна хата? Чому

стогне земля? Чому голосять розквітлі вишні у рідному саду і так безгучно плаче жито за садом? А від усього села б'є моторошною тишею і печаллю? І принишкла ластівка в гніздечку, нараз відчувши тривогу в тій мертвій тиші, що доколихує село, доколихує Україну на білих марах... (Катерина Мотрич).

ТЕМА 20. ПРАВИЛА РУБРИКАЦІЇ ТЕКСТУ Й РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ДЛЯ ОФОРМЛЕННЯ ПУНКТІВ ПЕРЕЛІКУ

Базові поняття: рубрика; рубрикація; перелік; пункти переліку; літерно-цифрова нумерація.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Членування тексту пов'язане з його рубрикацією, особливо в наукових та офіційно-ділових творах. Характер як членування, так і рубрикації залежить від типу створюваного автором твору. Великий за обсягом текст (монографія, дисертація, магістерська робота) потребує членування на розділи, підрозділи, а навіть підпідрозділи, наприклад: I., II., III. (для розділів), 1.1, 1.2, 1.3 (для підрозділів); 1.1.1; 1.1.2, 1.1.3 (для підпідрозділів) з відповідними до їх змісту **рубриками** – тобто «назвами розділу, підрозділу, граfi в загальн» (<https://sal0.li/3fa7A1D>).

Рубрикація, відповідно, – це поділ тексту на логічно впорядковані складові частини, граfiчно відділені одна від одної; це також взаємозв'язок і взаємопідпорядкування заголовків цих частин, тобто рубрик, що засвідчують композицію тексту і його складність.

У межах розділів і/чи підрозділів, підпідрозділів текст членують на абзаци, а також на певні структурно-смыслові блоки, використовуючи при цьому цифрові, наприклад, 1., 2.; 1), 2) й/чи буквені А., Б.; а), б) символи, тире та маркери. Більші за обсягом блоки нумерують арабськими цифрами з крапкою або великими літерами з крапкою (при цьому кожен із пунктів завершується крапкою); менші – цифрами з дужкою чи малими літерами з дужкою, завершуючи кожна з рубрик крапкою з комою. В останньому випадку можливе застосування щодо кожного з пунктів переліку тире чи якогось із маркерів.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

1. Проаналізуйте фрагменти текстів з праць відомих українських мовознавців Світлани Бибик, Лани Олійник, Олени Кульбабської з погляду їх членування й рубрикації. Виявіть їхні спільні й відмінні ознаки. Встановіть причини відмінностей.

5.3.4. Мовні параметри жанру «усне спонтанне наукове висловлення».

Специфіку досліджуваного, як і попередньо представленого (див. п. 5.2.3), усного спонтанного висловлення виявляють лексичні засоби його організації, тобто тематичний чинник, що взаємодіє з усно-розмовним синтаксичним складником.

1. Лексичний параметр визначений функціями:

а) **дискурсивних одиниць**, що забезпечують мовну стійкість та однотипність наукових висловлень:

- книжних загальнонаукових слів та словосполучень <...>;
- спеціалізованої лексики <...>;
- вузькоспеціалізованих номінацій та понять, зокрема в галузі лінгвістики <...>;

б) лексичних одиниць із сфери повсякденно-побутової культури, які:

- спрощують процес сприйняття висловлення науковця-члена ради <...>;
- уможлиблюють економію мовних зусиль у «своєму» соціокультурному середовищі <...>;
- пом'якшують негативну оцінку <...>;
- увиразнюють переконувальний модус висловлення <...>;
- засвідчують апеляцію мовця до іншого дискурсу <...>;

в) **професіоналізми та жаргонізми** представлені:

- окремими метафорично вжитими лексемами <...>;
- кліше, як-от: <...>;

г) дискурсивні субститути: <...>;

2. *Фразеологічний параметр* визначений функціями: <...> (Світлана Бирик).

2. О. Гомас і М. Балко виокремлюють чотири типи синтаксичних варіантів на рівні словосполучення:

1) дублети – синтаксичні варіанти, що функційно збігаються, становлять надлишкові мовні факти, які поступово виходять з ужитку;

2) стилістичні варіанти – синтаксичні варіанти, відмінні за сферою вживання, що модифікуються паралельно зі змінами в стилістичній системі мови;

3) лексично зв'язані варіанти – синтаксичні варіанти, створені тими лексичними одиницями, які входять до їхньої структури;

4) конструктивно зумовлені варіанти, що можуть створювати словосполучення; у них зміна форми залежного іменника зумовлена появою (замість дієслова) еквівалентного описового виразу (Лана Олійник).

3. За референтною функцією номінативні знаки протиставляються неномінативним, до яких належать; 1) заміщувально-вказівні (займенники); граматично-реляційні (прийменники, сполучники) та 3) актуалізувальні (фразові, модальні частки) (Олена Кульбабська).

2. *Проаналізуйте спосіб членування наведеного нижче мікрофрагмента. Чи відповідає його графічне оформлення чинним нормам? Свою думку обґрунтуйте.*

Національну ідею М. Міхновського можна в схематичний спосіб звести до кількох понять:

1. людина і її природні права стоять в центрі думання,

2. родина становить другий ступінь існування, в розумінні кровної спільноти,

3. нарід – це природній вияв людського існування, що характеризується територією, спільною історичною долею, одною мовою, культурою, релігією тощо,

4. нація – це національно усвідомлений нарід,

5. держава – це вияв хотіння творити для себе ні від кого незалежне власне життя, що природньо впливає з людського існування (Б. Бобин).

3. Проаналізуйте текст Конституції України з погляду його членування й рубрикації. Зверніть увагу на статтю 10. Про що в ній ідеться?

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Н. Формування пунктуаційної системи сучасної української мови та її відображення в правописних джерелах. *Філологічні науки. Мовознавство*. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2013. Вип.22. С. 3–7.
2. Глазова О. Пунктуація. Практикум. Частина перша. URL : <https://glazova.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/ukr-punktuatsia-1.pdf>.
3. Глазова О. Пунктуація. Практикум. Частина друга. URL : <https://glazova.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/ukr-punktuatsia-2.pdf>.
4. Гончарук О. М. Лінгвістичні особливості вивчення пунктуації в курсі початкової мовної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2015. Випуск 36. С. 39–42. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2015_36_12.
5. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови. Київ : Видавничий центр «Академія», 2010. 380 с.
6. Загнітко А. П. Основи української пунктуації. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. С. 838–841. URL : <https://litmisto.org.ua/?p=950>.
7. Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. Х, 920 с.
8. Кочан І. Історія української пунктуації. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2019. № 7 (1). С. 143–152.
9. Основні пунктограми (уживання розділових знаків). URL : https://enigma.ua/articles/osnovni-punktogrami#google_vignette.
10. Савченко І. Історичний шлях української пунктуаційної системи. *Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць*. Черкаси, 2011. Випуск 12–13 С. 284–291.
11. Савченко І. С. Способи реалізації функціонально-стилістичного принципу української пунктуації. *Науковий часопис Національного педагогічного*

університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. Вип. 9. С. 152–155. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2012_9_45.

12. Сегін Л. Українська пунктуація: здобутки, проблеми, перспективи розвитку та кодифікації. Українська мова. 2018. № 3. С. 80–91.
13. Синявський О. Норми української літературної мови. 1941. URL https://r2u.org.ua/guides/synyavsky/rozdilovi_znaky.
14. Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 391 с.
15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ : Академія, 2004. С. 377–387.

Електронне навчальне видання

Марія ФЕДУРКО

**ПРАКТИКУМ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

**Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка**

Редактор

Ірина Невмержицька

Технічний редактор

Ірина Артимко

Здано до набору 24. 06. 2025 р. Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 6,50. Зам. 55.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140 від
01.07.2016 р.). 82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, к. 203.